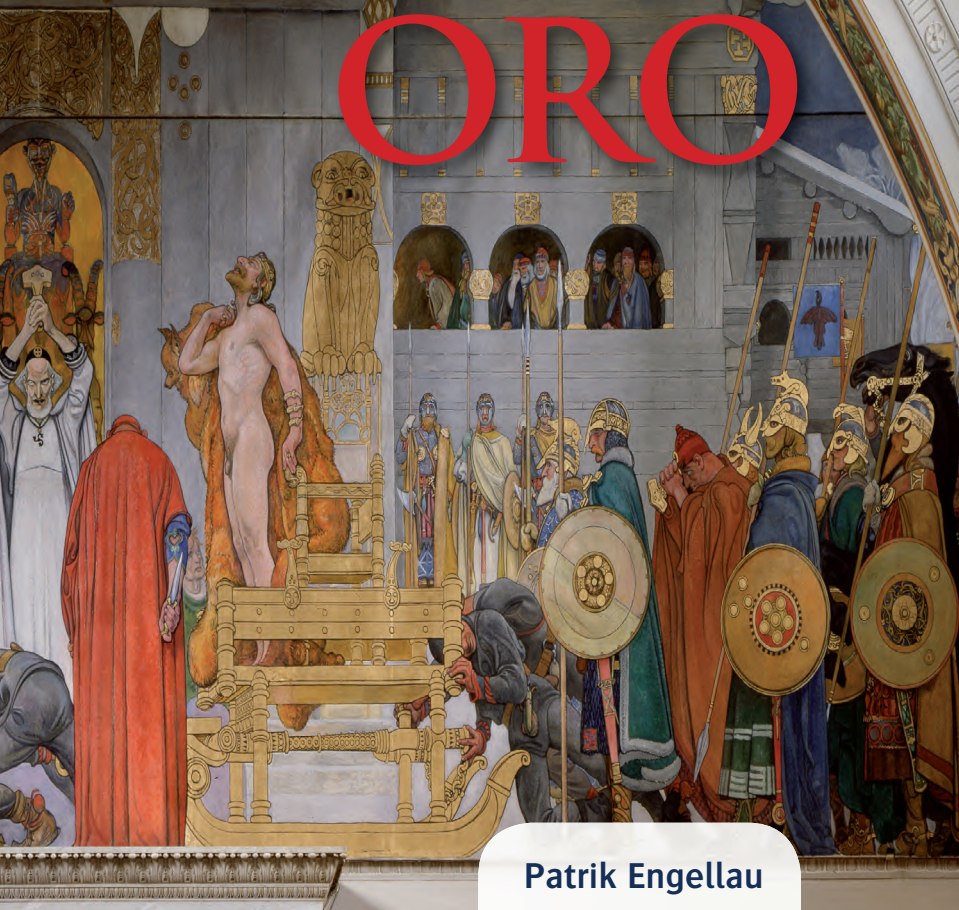

MIN ORO

Patrik Engellau

Min oro

Min oro

Patrik Engellau

med gästskribenterna Anders Björnsson och Nina Rehnqvist

© Författaren & Stiftelsen Den Nya Valfärden
www.dnv.se

Omslag: Vikman kommunikation, Vällingby

Omslagsbild: Carl Larsson, Midvinterblot,

foto Hans Thorwid/Nationalmuseum, Stockholm. Bilden är beskuren.

Layout och sättning: Desktop Ateljén AB, Finnerödja

Tryck: ÅD Tryck AB, Bromma, 2014

ISBN 978-91-977488-6-5

Innehåll

Förord	9
Inledning	11
Politikerväldet uppstår	17
Den härskande klassen	19
Ett maktskifte	22
Politikerna tar pengarna	24
Välfärdsstaten är politikerväldets affärsidé	25
Politikerväldet villrådigt efter utmaning	31
Politikerparadigmet	35
En illustration	36
En fornnordisk parallell	38
Staten är inte allsmäktig. Yttre omständigheter avgör vad politiker kan lyckas med	41
Det Goda Samhället	51
Produktionen	52
Reproduktionen	57
Eliterna	59
Den nödvändiga överheten	62
DGS och demokratin	66
Sammanfattning	68

Utan DGS fungerar inte demokratin som vi föreställer oss. Tron på demokratin välgörande kraft kan vara en sorts vidskepelse	69
Politisk problemlösning	70
Den historiska utvecklingen	73
Vidskepelse?	76
DGS försvagas	77
Politikernas främsta uppgift borde vara att värna och stärka DGS	85
En ny skolpolitik	88
En ny universitetspolitik (av Anders Björnsson)	97
De tappade sugarnas sjukvård (av Nina Rehnqvist)	108
En ny syn på familjen	116
Lägg ned åsiktspolitiken	125
Slutsats	136
Ledarskap	137
Demokratin kan fungera väl om DGS finns. Men om det inte finns?	141
En fördjupning av tidigare förda resonemang om tillit	142
Kamp för demokrati	145
Ett memento	149
En trevande slutsats	152
Icke-demokratier	152
Två känsliga frågor och ett möjligt svar	155
Efterord	157

Förord

Jag vill särskilt tacka skribenterna Thomas Gür och Johan Hakelius för hjälp med denna bok. Thomas har resonerat klokt med mig sedan projektet startade och Johan har kommit in på slutet med värdefulla synpunkter. Båda är djupt lärda i samhällsvetenskapen och har gett mig lämpliga litteraturtips.

Professor emeritus Bert Stålhammar har lärt mig om skolan (för övrigt lärdomar som stämmer mycket väl med vad jag själv observerat under några år inom ramen för ett tyvärr misslyckat skolprojekt). Lena Östman har gett mig goda idéer. Thomas Fürth, Nima Sanandaji har lämnat nyttiga kommentarer. Roland Poirier Martinsson har rensat en del text. Hans L. Zetterberg och Gösta Walin har gett mig råg i ryggen. Mina barn Katinka och Nicholas har uppmärksammat en del olyckliga formuleringar. Min fru Catherine har som alltid läst och kommenterat med ett aldrig vikande gott omdöme.

Självklart har ingen av dessa minsta ansvar för återstående fel och dumheter i texten.

Jag vill också tacka mina medförfattare doktor h.c. Anders Björnsson, historiker och journalist, och adj. professor Nina Rehnqvist, f.d. ordförande i Statens beredning för medicinsk utvärdering, för god samvaro, spännande diskussioner och var sitt engagerade och spännande bidrag till den här skriften, Anders om universiteten och Ninas om sjukvården.

Stockholm i mars 2014

Patrik Engellau

Inledning

Tomma undergångsvarningar är vanliga. Samtiden oroar sig ett tag, sedan glöms de bort och plockas därefter fram ur gömmorna bara för att skrattas åt. Den som idag nått medelåldern minns åtskilliga exempel, inte bara tokiga religiösa sekter som förkunnat jordens undergång med bevisning i Bibeln, utan också förment vetenskapliga läror om att mänskligheten ska förintas, eller i varje fall ta allvarlig skada, på grund av överbefolkning, skogsdöd, resursbrist, global uppvärmning eller ankomsten av en ny istid.

Varningarna slår sällan in. Optimister förefaller allmänt sett ha större fog för sin hållning än pessimister.

Jag tror trots detta att det finns anledning att oro sig över västerlandets framtid. Begreppet ”västerlandet” är avsett att understryka att inte bara Sverige har problem även om jag i första hand bekymrar mig om Sverige. De dilemman Sverige står inför finns, i större eller mindre utsträckning, i alla västländer.

Problemen har många beskrivningar, till exempel geopolitiska (att en ny världsordning etableras där USA förlorat sin hegemoni), ekonomiska (eurokrisen och de sydeuropeiska ländernas särskilda problem), etniska (skärpta motsättningar mellan invandrare och ursprungsbefolkning och mellan invandrare inbördes), ekonomiska återigen (det blir allt svårare att finansiera välfärdssystemen i olika länder). Att det faktiskt

finns ett dilemma, även om det är svårt att ringa in och definiera, verkar det inte finnas något tvivel om. Människor i hela västvärlden tycks ha en gnagande känsla att något, vad det nu är, har gått snett.

Det finns olika trevande förklaringar till denna oroande utveckling, som är så svår att sätta fingret på. En vanlig högerförklaring är att välfärdsstaten gjort människor inlärt hjälplösa genom allt stöd och alla bidrag. En vanlig vänsterförklaring är att kapitalismen skapat habegär hos människorna och fått dem att glömma bort sin gamla solidaritet för att i stället bli individualistiska egoister.

Dessa förklaringar är egentligen en och samma, nämligen att människorna är förförda och lurade av en ond makt, staten eller kapitalet. Men i verkligheten är människor inte så lättleda. Välfärdsstaten tvingar inte sina klienter att utnyttja systemet. Det är klienterna som väljer att ta chansen när den erbjuds. Och det är inte producenterna som skapar konsumtionslusten, utan konsumenterna själva. Vi går inte i ledband. Vi gör våra egna val.¹

Under det senaste halva århundradet har vi västerlänningar valt att anamma nya värderingar och attityder. Lite till mans och utan stora åthävor och framför allt utan någon genomtänkt plan har vi bestämt oss för att lägga gamla dygder på hyllan eftersom dygder, trots allt, kan kännas som obehagliga piskor. Vi har drivit den stränge Martin Luther ur kroppen.

Bara ett exempel. Äktenskapet är en inrättning som ibland kan uppfattas som en tvångströja men likväl accepterats genom århundradena eftersom det varit samhällenas arran-

1 Föralldel, vi kan nog tänka oss att låta oss ledas om det medför något behagligt, till exempel att förföras av välfärdsstaten att ta några dagar ledigt på andras bekostnad eller att lockas av de kommersiella krafterna att köpa något på krita som vi egentligen inte har råd med.

gemang för att uppfostra kommande generationer och träna in dem i den samhälleliga gemenskapen (en nog så krävande uppgift). Men om föräldrarna beslutar sig för att meningen med deras liv är att de ska förverkliga sig själva snarare än att uppfostra nästa generation kan äktenskapet kännas outhärdligt. Man skiljer sig och tar lite lättare på barnens uppfostran, som man i stället tycker borde vara kommunens ansvar.

Bakom denna attitydförändring ligger välståndet, inte bara, eller ens i första hand, den del av välståndet som administreras av välfärdsstaten. Den mest fundamentala förändring som inträffat under de senaste hundra åren i västländerna är att hela befolkningar lämnat sin traditionella fattigdom bakom sig och blivit välmående. De flesta observationer av mänskligt beteende visar att rika människor ålägger sig färre restriktioner än fattiga människor. Välbärgade människor har genom århundradena tagit lättare på dygdemönstren. Inte bara makt, utan också välstånd och rikedom, korruperar. Det ska mycket ståndaktighet till för att människor inte ska ge efter för de lockelser som välmågan erbjuder. I det perspektivet är det närmast självklart att välståndsutvecklingen i de rika västländerna så småningom skulle få oplanerade och svåröverskådliga effekter.

Den tanke som presenteras i den här skriften är helt enkelt att en kultur, ett speciellt paket av värderingar, attityder, institutioner, regelverk, konventioner och andra samhällsarrangemang, som fram till ganska nyligen kännetecknat västerlandet, och som tagit hundratals år att utvecklas – och som uppstod utan någon plan – gradvis har förändrats, att denna förändring troligen inte är särskilt gynnsam för västvärldens förmåga att agera framgångsmotor samt att de problem som därmed uppstår inte kan avhjälpas med de åtgärder vårt

samhälle normalt använder för problemlösning, alltså den ena eller den andra politiska reformen. Om de över huvud taget kan avhjälpas.

I ett historiskt perspektiv är det inget märkvärdigt med att etablerade förhållanden upphör. Tiderna förändras. I den svenska historien avlöser den ena epoken den andra. Efter folkungatiden kom stormannatiden, sedan kalmarunionen och sturetiden. Så har det fortsatt, via vasatiden, stormakts-tiden, det karolinska enväldet och så vidare fram till våra dagar. Att epokerna benämnts olika av historikerna beror på att skedena faktiskt varit distinkt olika, framför allt har makt utövats på olika sätt och av olika typer av makthavare.

Om man utgår från att historien inte tagit slut, utan att epokskiften även fortsättningsvis kan inträffa, är det rimligt att dra slutsatsen att vår tids 80-åriga politikervälde någon gång, rimligtvis inom kort, når sin utmätta tid.² Är det pessimistiskt? Ja, kanske, men då i samma mening som en nostalgiker kan tycka att det var synd att våra förfäder skickade in det karolinska enväldet och sedermera tvåkammarriksdagen i historiens dammiga mörker.

Vi måste börja ställa nya frågor om oss själva som folk, om vårt samhälle och vårt politiska system. Det kräver en del resonemang som eventuellt är besvärande, både därför att det förutsätter nytänkande, vilket kan vara nog så plågsamt, och för att det kan kännas hotfullt för dem som är hemmastadda och tillfreds med dagens ordning. Liksom den spanske kungen Ferdinand VII lockas makthavare sällan av vad han kallade "tänkandets olycksbringande mani".³

2 Historikerna identifierar ett dussintal epoker i Sveriges historia sedan mitten av 1200-talet. Det blir i snitt 60 – 70 år per epok.

3 Enligt Antony Beevors bok *Spanska inbördeskriget*.

Å andra sidan har mänskligheten aldrig rönt framgångar utan att ha vågat ifrågasätta och undersöka även de käraste och mest väletablerade sanningarna. Nya och förhoppningsvis bättre sanningar kan inte växa till full kraft utan att först ta livet av de gamla. Denna nyttiga process är idéernas skapande förstörelse.

Politikerväldet uppstår

Under de senaste tvåhundra åren, särskilt det senaste seklet, har de länder som numera kallas de utvecklade västländerna genomgått en märkvärdig omvandling som med ett alldeles för torftigt uttryck brukar kallas ekonomisk tillväxt. Visserligen har den ekonomiska tillväxten uttryckt som ökning av bruttonationalprodukten per capita varit vidunderlig, men samhällenas omvandling och den därav följande förändringen av människornas liv har varit något så stort och märkvärdigt att det knappast låter sig inrymmas i ett begrepp som bara handlar om volymen producerade varor och tjänster.

I grunden handlar det om en total omvälvning av människornas livsvillkor. För fyrahundra år sedan kunde Thomas Hobbes beskriva människans tillvaro i naturtillståndet som ”ensam, fattig, otrevlig, brutal och kort”.⁴ En likartad bild av jordelivet återfinns i det gamla svenska uttrycket ”jämmerdalen”. Apokalypsens fyra ryttare – krig, svält, pest och död – härjade med mänskligheten genom seklerna.⁵

Vilken skillnad mot idag! Svälten har försvunnit från de rika västländerna och förhoppningsvis även krigen. Sjukdomar kan framgångsrikt behandlas och döden kommer visserligen, men betydligt senare. Med en liten överdrift är det rimligt att påstå att de enda återstående plågorna, förutom vissa ännu

⁴ ”solitary, poor, nasty, brutish, and short”, *Leviathan*, 1651

⁵ Kanske är det ingen tillfällighet att det inte förekommer några skrattande människor på gamla bilder och porträtt.

inte nedkämpade sjukdomar, är de som människorna, genom vår ondska och vårt slarv, tillfogar oss själva och vår nästa.

Genom vilka historiska tillfälligheter denna tursamma metamorfos kunnat inträffa diskuteras senare, men en sak bör understrykas: det handlade just om tillfälligheter (om man inte tror, vilket vår tid knappast gör, att det var Gud, Ödet eller stjärnorna som låg bakom). Det fanns ingen plan, ingen styrande superhjärna, ingen vision eller profetia om vad som skulle komma; det bara hände och människornas tillvaro blev bättre och bättre. Mänskligheten tycks helt enkelt ha haft just en himla tur.⁶

Ty allt detta goda har kommit nästan som en biprodukt av att människorna strävat mot andra mål än att skapa en god värld. Den ene vill tjäna pengar och upptäcker att han då måste tillverka saker som folk blir så förtjusta i att de frivilligt och med glädje lämnar ifrån sig pengar för att få dem i sin ägo. Den andre är besatt av vetenskaplig upptäckarglädje och råkar uppfinna penicillinet eller radion. Den tredje vill bara försörja sig och tar ett jobb någonstans i det väldiga maskineri av relationer som blivit det lyckobringande resultatet

6 Alexis de Tocqueville gör en likartad observation i förordet till *Demokratin i Amerika* om utvecklingen av vad han kallar demokratin (vilket inte är precis detsamma som det vi kallar demokrati): "I inget annat land i Europa har den stora samhälleliga revolution som jag just beskrivit gjort så snabba framsteg som i Frankrike; men det har alltid skett utan styrning. Statsöverhuvudena har inte förberett sig själva eller landet för det och utvecklingen har inträffat utan deras samtycke och vetskap. De mäktigaste, de intelligentaste och de mest moraliska samhällsklasserna har aldrig någonsin försökt kontrollera eller leda utvecklingen".

Nima Sanandaji invänder att det inte handlade så mycket om tur som att vissa samhällen hade förståndet att bejaka värderingar och institutioner som visade sig fungera särskilt väl. Till exempel, menar han, visar forskning om över tusen års europeisk stadshistoria att städer som respekterade äganderätten hade snabba befolkningstillväxt. Äganderätten gav således bättre försörjningskapacitet och anammades av samhällen som ville utvecklas.

när människorna stretat mot annat än framgång och välstånd för mänskligheten. Som Adam Smith observerade verkar det ha funnits en osynlig hand som lade livet till rätta för människorna.⁷ (Vad den osynliga handen egentligen består av beskrivs närmare i kapitlet om Det Goda Samhället.)

Det underliga är att framgångarna till stor del uteblivit när samhällena underkastat sig en central och medveten vilja med uppgift just att skapa lycka och framåtskridande. De nyligen avslutade kommunistiska experimenten ger tydliga åskådningsexempel på att den osynliga handen inte kan ersättas av det målmedvetna och styrande förnuftet, och frågan är om inte vår tids alltmer ambitiösa politikervälde är på väg att falla i samma övermodets fälla som Lenin och hans efterföljare.

Den härskande klassen

Som Karl Marx påpekade har varje samhälle en härskande klass som tillgodogör sig en god del av det ekonomiska överskott som inte åtgår till att hålla produktionsapparaten igång, till exempel att hålla maskinerna i trim, marken bearbetad och

7 I *The Theory of Moral Sentiments* från 1759 skrev Adam Smith, en av nationalekonomins mest betydande tänkare, så här: "Den stolte och okänslige markägaren betraktar sina vida sädesfält utan en tanke på andra människors behov, [men han kan inte äta hela skörden själv], så han blir tvungen att lämna det han inte kan förtära till dem som tillagar det lilla han själv konsumerar, till dem som bygger och underhåller hans palats, till dem som sköter alla de ägodelar varmed han markerar sin storhet; alla dessa som genom hans lyxbegär och nycker får sig livets nödortf till del på ett sätt som de aldrig fått om de enbart fått lita till hans medmänsklighet eller känsla för rättvisa... De rika leds av en osynlig hand att åstadkomma nästan samma fördelning av livsförnödenheter som hade uppstått om jorden delats i lika delar till alla sina åbor. Sålunda bidrar de rika utan att vara medvetna om det till samhällets bästa".

det arbetande folket vid liv. Marx menade att den härskande klassen på hans egen tid var de fabriksägande kapitalisterna, som gjorde sig feta på att pungslå och suga ut sina anställda.

Det ligger mycket i det resonemanget, men Marx tankefigur blir faktiskt ännu mer kraftfull om man skalar bort de karikerande inslagen i hans, eller i varje fall hans efterföljares, tänkande, till exempel bilden av giriga kapitalister i bäverkrage, hög hatt och vit sidensjal.

Ja, ägarna till produktionsmedlen – fabriker, de stora jordbruken med mera – hade en dominerande position i samhället.⁸ Men de var inte nödvändigtvis onödiga parasiter. Tvärtom förkroppsligade de den nya värld med alla de glimrande möjligheter som mänskligheten, sig själv ovetande, hade på dagordningen när Marx levde. Och alla pengarna gick inte åt till rysk kaviar, champagne och bäverkragar, utan den härskande klassen investerade, byggde ut produktionsapparaten, skapade jobb och välstånd (och höll på med en hel del välgörenhet). Betraktat så här i efterhand kan man med fog tycka att det var bra att just den gruppen hade makten i samhället; vilken annan grupp skulle ha kunnat förlösa den underbara ordning som var på väg att födas?⁹

8 Detta blir uppenbart om man exempelvis undersöker hur den svenska tvåkammarriksdagen, som infördes 1866, tillsattes. Förstakammarvalen utsågs av landstingen och en del städer, vars ledamöter hade valts enligt en röstskala, fyrskalan, i vilken antalet röster stod i proportion till den röstberättigades inkomst, förmögenhet och egendomsinnehav. Bara omkring 6 000 personer i riket var röstberättigade i förstakammarvalen. Förstakammarvalens ledamöter var inte arvoderade varigenom det garanterades att de var tillräckligt rika för att själva bekosta sin tid i riksdagen. Vid andrakammarvalen fick bara de män rösta som hade inkomster över en gräns, som skulle säkerställa väljarens ekonomiska oberoende och politiska intresse. Trots att andrakammarvalen ansågs ge folket representation hade bara omkring nio procent av befolkningen rösträtt i andrakammarvalen (en del källor anger ännu lägre tal).

9 En marxist kan med rätta invända att Karl Marx visst erkände bourgeoisieins

Om man tillämpar det marxiska tänkandet framträder den dåvarande staten som ett verktyg för den härskande klassen, i det här fallet alltså industrikapitalisterna och de stora jordägarna. Dessa tillsatte landets politiska styrelse efter ungefär samma principer som ägarna av ett företag tillsätter den styrelse som ska övervaka företagets skötsel. På samma sätt som styrelsen ska värna om ägarnas intressen skulle politikerna, enligt detta ganska rimliga synsätt, värna om den dominerande klassens intressen. Detta betyder naturligtvis inte att politikerna skulle förtrycka de orepresenterade massorna; det som var bra för kapitalisterna visade sig ju ofta vara bra även för de människor som inte fick rösta. I vilket fall fick alla det så småningom bättre.

Det kan diskuteras hur pass lydig staten var gentemot den härskande klassen. Situationen varierade mellan länderna. Det är riskabelt för en härskande klass att hålla sig med en stat som är alltför uppenbart partisk och principlös till förmån för sina uppdragsgivare. Sådant upptäcker och ogillar folket, och folket kan ställa till besvär, exempelvis genom att göra revolution. Detta inträffade ju i ett antal länder; Frankrike på 1700-talet och Ryssland på 1900-talet är kanske de mest framträdande exemplen. I länder med en mer självständig och opartisk stat var systemet mer uthärdligt i folkets ögon, vilket troligen räddade ett land som Sverige undan revolution.

Men en sak kunde man vara ganska säker på: en riksdag som kontrollerades av den härskande klassen skulle inte gå emot den härskande klassens intressen på någon fundamental punkt. Till exempel kan man svårigen föreställa sig att riksdagen ens skulle komma på tanken att förändra skatte-

nyttiga roll, men kontentan av hans tänkande var ändå att kapitalisterna redan vid artonhundratalets mitt var historiskt överspelade och därmed till skada.

systemet så att en avsevärd del av det ekonomiska överskott som omhändertogs av de rika i stället skulle hamna i statens skattkistor. Staten höll sig på mattan. Det offentligas andel av bruttonationalprodukten översteg knappast tio procent vid förra sekelskiftet (vilket naturligtvis inte bara bestämdes av maktförhållandena, utan också av det faktum att nationen var fattig jämfört med idag, varför det fanns ett mindre ekonomiskt överskott att skumma av).

Ett maktskifte

Detta kapitaliststyre varade för svensk del ungefär ett halvt århundrade om man gör tvåkammarriksdagens införande år 1866 till startpunkt.¹⁰ År 1909 beslöts att inkomstspärrarna till andrakammarvalet skulle tas bort så att alla män fick rösträtt. Vid andrakammarvalet år 1921 hade även kvinnorna fått rösträtt. Den plan, där kampen om det ekonomiska överskottet utspelades, var därmed helt förändrad.

Tidigare hade kampen stått, ungefär som Marx beskrev det, mellan arbetarna och arbetsgivarna. En krona mer i lön betydde en krona mindre för kapitalisten och vice versa. Staten, som kontrollerades av kapitalisterna, hade inga större egna anspråk. Skatterna hölls låga.

Med den allmänna rösträttens införande var de valda ombuden inte längre representanter för de rika, utan för hela valmanskåren. Därmed ändrades principerna för överskottets fördelning. De personer som styrde staten – och som i ökande

10 Detta är en av dussintalet epoker i svensk historia. I sitt standardverk *Svensk Historia* från 1961 kallar Sten Carlsson tidevarvet för "Industrialismens genombrott" och daterar det 1850 – 1914; i historien är det inte alltid så petnoga med exakta årtal.

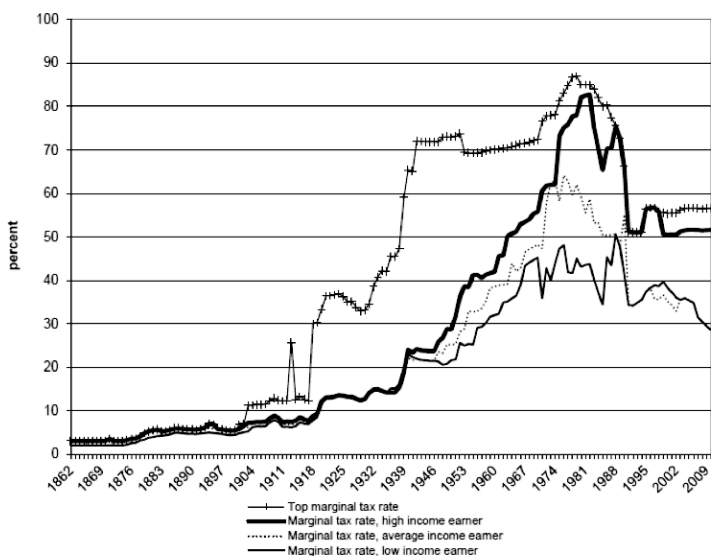
utsträckning kom att kallas politiker¹¹ – behövde inte längre ta någon särskild hänsyn till de rika eftersom dessa var alltför få för att ha något avgörande inflytande vid valen.¹²

År 1910, bara ett år efter det att inkomstspärrarna vid andrakammarvalet tagits bort, beslöt Sveriges riksdag att införa en progressiv inkomst- och förmögenhetsskatt.¹³ ”Rösträttsreformen 1909 var en förutsättning för en total nydaning av skattesystemet”, skriver Skatteverket på sin hemsida.¹⁴

-
- 11 Politiker i alla länder indelar sig i undergrupper alltefter åsikter. Därför uppstår partier som strider mot varandra. Den politiska debatten i alla länder tenderar att handla om dessa strider och skiljaktigheter. Det skymmer blicken för den större förståelse som ligger i insikten att det som förenar politiker är mer än det som skiljer dem åt. Två bagare har mer gemensamt med varandra – trots att de konkurrerar – än de har med sina kunder. På samma sätt har politiker oavsett den konkurrens de ägnar sig åt mer gemensamt med varandra än de har med sina väljare. Liksom bagaren lever av kundernas pengar lever politikerna av väljarnas pengar (även om politikerna kan tvinga väljarna att betala, vilket bagarna inte kan).
- 12 När England år 1832 stod inför en likartad förändring gjorde hertigen av Wellington följande spaning avseende de rikas framtid: ”Vi kommer att slippa kravaller och uppror, vi kommer att slippa blodsutgjutelse, men vi kommer att plundras med hjälp av lagen”.
- 13 Ett kortvarigt försök med progressiv skatt gjordes redan under Karl XII. Den som tror att det framför allt varit socialdemokrater som fikat efter de rikas inkomst och förmögenhet kan betänka att detta inträffade under Arvid Lindmans högerregering. Å andra sidan är det troligt att socialdemokraterna beskattade de rika med större entusiasm än borgarna gjorde. ”... eftersom de nya maktbarnas [socialdemokraternas] strävan var att nå ett klasslöst samhälle höjdes progressionen på inkomst-, arvs- och förmögenhetsskatterna [efter socialdemokraternas valseger 1932]. Det var sålunda de välsituerade i samhället som fick bekosta reformerna, medan det var låginkomsttagarna som gynnades av dem”, förklarar Skatteverket i en rapport från 1982 (se källa i nästa fotnot).
- 14 ”Efter detta demokratiska genombrott kvarlåg inga större hinder för den stora skattereformeringen, och 1910 beslutade riksdagen om införande av en progressiv inkomst- och förmögenhetsskatt”, skriver Skatteverket. <http://www.skatteverket.se/privat/blanketterbroschyrer/broschyrer/filer/117/1171.4.76a43be412206334b89800035146.html>

Politikerna tar pengarna

Att riksdag och regering genom rösträttsreformerna blev oberoende av de rika och därmed kunde börja beskatta dem syns tydligt i skatteskalorna. I nedanstående diagram redovisas marginalsattesatserna i olika inkomstskikt under olika år.¹⁵

Ett antal klara observationer kan göras. Den första är att marginalskattehöjningarna alltså satte igång så fort den allmänna rösträtten var införd; när kvinnorna sedermera fick rösträtt tog den högsta marginalsattesatsen ett rejält skutt uppåt från strax över tio procent till 30 procent. Den andra observationen är att skattehöjningarna i huvudsak drabbade

15 Institutet för Näringslivsforskning, Working papers 2013, The Evolution of Swedish Labor Income Taxation in a 150-year Perspective. Den angivna marginalsattesatsen omfattar statlig och kommunal inkomstskatt samt sådana sociala avgifter som betalas av den anställda. Med hög-, genomsnitts- och låginkomsttagare menas inkomsttagare som tjänar 167, 100 respektive 67 procent av en genomsnittlig arbetarlön.

de rika fram till strax före andra världskriget. Den tredje är att utvecklingskurvan tycks opåverkad av vilka partier som satt i regeringen, dock att skattehöjningarna för låg- och medelinkomsttagare tog fart först efter det socialdemokratiska makt-tillträdet 1932. En fjärde observation är att kurvorna vände på 1980-talet; jag återkommer till den trenden i nästa kapitel.¹⁶

Vid mitten av 1970-talet hade marginalskatteerna som synes nått extrema nivåer. I särskilda fall kunde marginalska-tten överstiga 100 procent. Folk tyckte lite till mans att det hade gått för långt. I mars 1976 publicerade sagoberätterskan Astrid Lindgren Sagan om Pomperipossa i Monismanien som handlar just om en sagoberätterska som inte får ett öre kvar efter skatt trots goda inkomster. Vid riksdagsvalet samma höst bröts det socialdemokratiska regeringsinnehavet för första gången på nästan ett halvt sekel, åtminstone delvis på grund av Astrid Lindgrens insats. Den nya borgerliga regeringen sänkte marginalskatteerna och senare socialdemokratiska regeringar fortsatte på den vägen. Socialdemokraterna insåg att de trampat på alltför ömma tår och kom aldrig igen med några försök till återställare.¹⁷

Välfärdsstaten är politikerväldets affärsidé

Om en härskande klass ska härska tryggt måste den ha legitimitet i övriga samhällsmedlemmars ögon. Samhälls-

16 En femte observation, som inte framgår av diagrammet, är att Sverige som vanligt inte var ensamt. Även andra länder, till exempel Storbritannien, hade motsvarande marginalsattekter vilket exempelvis föranledde den kände artisen Mick Jagger att 1971 lämna sitt hemland som skatteflykting.

17 Den sortens känsliga hänsynstagande till de politiska motståndarnas kärnintressen är i själva verket en förutsättning för att demokratin ska fungera väl; jag återkommer till det.

medlemmarna måste ha uppfattningen att den härskande klassen inte härskar bara för att främja sina egna intressen, utan också är till nytta för resten av befolkningen. Så var det med kapitalisterna, som inte bara levde i överflöd, utan också skapade utveckling, framsteg och försörjning. Så var det med feodaltherrarna, som försvarade bönder och livegna mot andra feodaltherrar, som uppfattades som ännu större förtryckare. Och så är det med politiker, vars legitimitet härleds ur det faktum att de inte bara tar medborgarnas pengar, utan också ger pengar och andra sorters förmåner tillbaka. Det som skapar legitimitet åt politikerväldet är välfärdssystemet.¹⁸ Den moderna välfärdsstaten är politikerväldets skapelse och *raison d'être*.¹⁹

Politikerväldets affärsidé är helt enkelt att beskatta medborgarna – i första hand de rika, men sedermera, och i tilltagande grad, vanliga människor – och använda dessa pengar så att de ger så många röster som möjligt. Att politikerväldet hade en affärsidé betyder naturligtvis inte att politiker – lika lite som tidigare härskande klasser – skulle drivas enbart av egen nytta eller till och med ondska. För övrigt var välfärdssystemet en social innovation som på det hela taget väckte stor uppskattning bland väljarna.

Politikernas offensiv mot de rika och mot kapitalister och andra företagare förstärktes sent omsider av den allmänna

18 Jag ska längre fram argumentera att politikerväldet vinner legitimitet inte bara för vad det gör (driver välfärdspolitik), utan också för hur det tillsätts (genom demokratiska val).

19 Välfärdssystemets uppkomst inte hade med socialism eller socialdemokrati att göra. Den veterligen förste välfärdspolitikern var Tysklands järnkansler Otto von Bismarck som vid 1800-talets slut införde folkpension, arbetslöshetsförsäkring och offentlig sjukvård plus en del annat. Socialisterna röstade alltid emot hans förslag av rädsla för att välfärdsstaten skulle släcka arbetarnas revolutionära glöd. För svensk del infördes den första betydande välfärdsåtgärden – folkpensionen – av den liberale statsministern Karl Staaff år 1913.

vänstervåg som sköljde över västvärlden från 1960-talets slut och några årtionden framåt och vars mest fundamentala innebörd var ett fortsatt maktskifte från näringslivet och det civila samhället till politikerna.²⁰

Detta ledde i Sverige till alltmer spända relationer mellan i första hand socialdemokratiska politiker å ena sida och näringsliv och traditionell borgerlighet å den andra. Det utvecklades ett ibland vildsint hat hos borgerligheten som kulminerade under Olof Palmes tid som statsminister. När Palme mördats diskuterades på allvar i inflytelserika borgerliga kretsar hur man skulle bete sig om det visade sig att förövaren var en av deras egna. Minnet av Anckarström väcktes till liv, adelsmannen som efter konspirationer i adliga kretsar mördade Gustaf III som hämnd för de trakasserier som ståndet ansåg sig utsatt för av kungen.

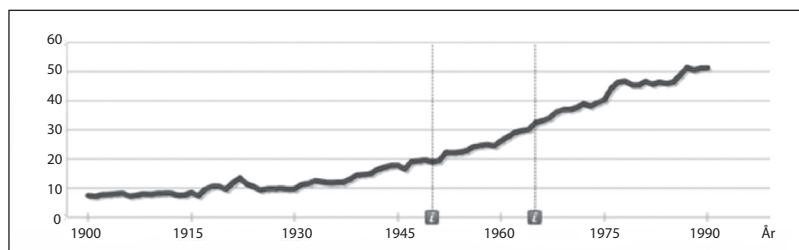
Politikernas ambitioner att bestämma över det ekonomiska överskottet och använda det för olika sociala reformer var emellertid mycket större än vad skatter på de rika räckte till. Även vanliga människor måste beskattas hårdare. Att denna möjlighet öppnade sig berodde naturligtvis på den allmänna välståndsökningen som gav även vanligt folk mer pengar i plånboken. År 1947 införde politikerna två epokgörande nydaningar utan vilka den offentliga sektorns fortsatta expansion sannolikt inte hade varit möjlig: källskatten och personnumret. Källskatten – alltså att folk inte betalar skatt ur den egna plånboken utan att skatten i stället inbetalas av arbetsgivaren utan att den anställde ens sett pengarna – möjliggjorde skattehöjningar till tidigare oanade nivåer.²¹ Och

20 Mycket riktigt gjorde marginalskattesatserna ett kraftigt ryck uppåt vid slutet av 60-talet vilket framgår av diagrammet; ett ryck som dock kom av sig och övergick i en vändning nedåt tio år senare.

21 Som framgår av diagrammet ovan höjdes marginalskattesatsen för medelinkomsttagare från strax över 20 procent år 1947 till över 60 procent tre

utan personnumret hade politikerna inte haft den finmaskiga kontroll som behövdes både för skatteuppbörden och för det växande välfärdssystemet.

Nedanstående diagram visar skattetryckets utveckling och utgör alltså ett mått på hur den procentandel av bruttonationalprodukten som kontrolleras av politiker utvecklats under perioden.²²

Det bör återigen understrykas att detta var en utveckling som övriga västländer också genomgick även om Sverige var ett extremt fall. I tabellen anges skattetrycket i procent i några olika länder.²³

	Sweden	Denmark	Norway	Finland	UK	Germany
1925	16,0	19,6	20,9	21,6	22,6	17,8
1933	18,9	20,1	25,1	20,1	25,2	23,0
1950	21,0	19,8	–	27,8	33,1	30,1
1960	28,7	25,3	32,0	27,5	27,3	33,9
1970	39,8	40,4	34,9	32,5	37,0	32,9
1980	47,5	43,9	42,7	36,2	35,2	33,1
1990	53,6	47,1	41,8	44,7	35,9	32,6

årtionden senare. Att få folk att av egen kraft betala in skatter på den nivå hade troligen varit omöjligt. Det krävdes att staten fick arbetsgivarna att agera skatteindrivare.

22 <http://www.ekonomifakta.se/sv/Fakta/Skatter/Skattetryck/Skattetrycket-historiskt/?from394=1900&to394=1990>

23 http://www.skatteverket.se/download/18.18e1b10334ebe8bc8000110302/1113237234843/15205_13.pdf

En av Marx mer övertygande idéer var att den grupp människor som kontrollerar det mesta av ett samhälles ekonomiska överskott rimligtvis utgör en härskande klass. Vid det här laget var politikerväldet stabilt etablerat. Omkring år 1990 nådde det sin topp räknat efter den andel av bruttonationalprodukten som kontrollerades av politiker. Sedan dess har politikerväldet hankat sig fram och i vissa avseenden fått dra sig tillbaka. Redan tidigare hade det emellertid börjat förlora sin självsäkerhet och till och med en del av sin forna legitimitet i medborgarnas ögon.

Historien visar att saker och ting förändras och att det faktiskt går ganska fort. Makt skiftar. Historien pågår fortfarande. Politikerväldet är en distinkt epok i Sveriges och den övriga västvärldens historia, inte historiens slutpunkt.

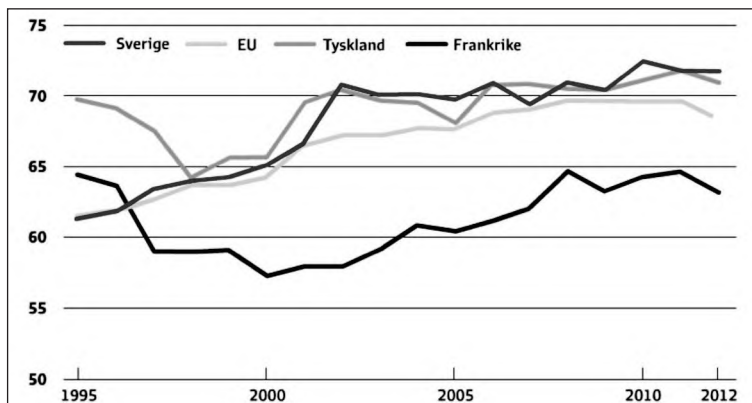
Politikerväldet villrådigt efter utmaning

Från slutet av 1980-talet genomfördes i Sverige en i många stycken dramatisk liberalisering av ett stort antal institutioner. Åtskilliga branscher avreglerades i syfte att bryta monopol och öka konkurrensen, till exempel taxi, järnvägar, inrikesflyg, tele, post, energi, bilprovning, apotek. Friskolesystemet infördes. Privata aktörer engagerades som aldrig tidigare i modern tid inom ett stort antal offentligt styrda verksamheter, till exempel sjukvård och kollektivtrafik. Riksbanken gjordes oberoende av riksdag och regering. Privata bemanningsföretag blev tillåtna.

Viljan att liberalisera och avreglera utsträcktes så småningom även till personliga förhållanden. Homosexuella fick rätt att gifta sig. Samkönade adoptioner blev tillåtna. Lesbiska fick rätt till assisterad befruktning.

En första observation är att denna utveckling långt ifrån var någon specifikt svensk företeelse. Den kom att känneteckna det politiska skeendet i snart sagt alla västländer, även om Sverige i många stycken gick i bräschen för trenden och utomlands betraktades som ett föregångsland. Svenska

Dagbladet sammanfattar utvecklingen i följande diagram över "liberaliseringsindex".²⁴

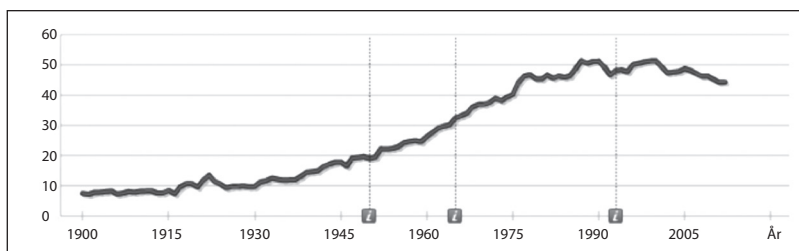
En andra observation är att man inte kan identifiera någon avgörande skillnad i de politiska blockens inställning till avregleringarna. Alla partier var fångade av samma internationella stormvind. Socialdemokraterna inledde processen under 80-talets slut, de borgerliga partierna fortsatte under sitt regeringsinnehav åren 1991 – 1994, varefter socialdemokraterna återtog stafetten.

Som så många andra storartade internationella rörelser, till exempel 1800-talets industrialisering och 1900-talets demokratisering, framstår liberaliseringsvågen som märkvärdig och oförklarlig. Men den som har egna minnen från periodens början erinrar sig lätt vilka stämningar som rådde bland medborgarna kring 1990. Det fanns en trötthet vid politikerväldet och en allmän längtan efter förstärkt individuellt inflytande över den verksamhet som bedrevs inom de tröga offentliga monopolen. Välfärdens barn ville inte längre

24 SvD 24 mars 2012. Vad indexet exakt betyder och hur det räknats fram anges inte av tidningen. Men tendenserna är intressanta. Nima Sanandaji upplyser att källan är Index of Economic Freedom från The Heritage Foundation.

inordna sig. Den nya generation som åtnjöt välfärdsstatens omsorger som barn under 50- och 60-talen och tagit till sig budskapet om självständighet och kritiskt tänkande ville ha något att säga till om. Välfärdens barn hade blivit vuxna. De ville bestämma själva. De var inte längre nöjda med att artigt tacka och ta emot de tjänster staten ansåg att de borde ha. De ville ha lägre marginalskatter. De gillade inte politikernas gamla överhetsroll. De gillade för övrigt inga överheter alls.

Folket ville liberalisering och ökat eget inflytande. Politikerväldet genomförde de nya reformerna, vars gemensamma nämnare var minskad makt för politiker. Det kanske tydligaste tecknet på maktförskjutningen är den visserligen beskedliga, men ändå tydliga sänkningen av skattetrycket under perioden. Här är det tidigare redovisade diagrammet uppdaterat med utvecklingen sedan 1980-talets slut.²⁵

Det senaste kvartsseklens utveckling är troligen mycket mer dramatisk än vad det på ytan kan förefalla eftersom den djupaste innebörden är att politikerväldet efter beställning från väljarna har reverserat sin affärsidé: i stället för att höja skatterna och göra nya, offentliga välfärdsreformer har man

25 Att skattetrycket kunde öka under 80-talet trots den tidigare redovisade sänkningen av marginalskatterna berodde på att de indirekta skatterna kompenserade staten mer än väl för de sänkta inkomstskattesatserna.

nu sänkt skatterna och lite smått dragit tillbaka politikens positioner.

Att den gamla affärsidén framöver skulle kunna återställas och vinna förnyat stöd från väljarmajoriteten är näst intill otänkbart. Men vad ska svenska politiker (och politiker i andra, likartade länder) då syssla med? Fortsatta reträtter bildar ingen hållbar strategi i längden och utgör ej heller nödvändigtvis någon önskvärd handlingsväg. Ledare måste ha någon sorts eldande vision. Att bygga välfärdsstaten var en sådan vision. Att bara administrera den räcker inte för att ge medborgarna hopp och framtidstro. Politiken behöver en ny affärsidé.

Väljarnas önskemål spretar åt många olika håll. Det finns ingen artikulerad, dominerande folkvilja så som under välfärdsstatens första fas, när välfärdssystemet och politikerväldet byggdes upp, och under dess andra fas, det senaste kvartsseket, när de delvis demonterats.

Politikerna vet kort sagt inte vad de ska göra. De saknar långsiktig färdriktning och ägnar sig åt kortsiktiga dagsfrågor. Syftet med den här texten är att lägga en grund för den nödvändiga eftertanken och diskussionen om hur vi ska ha det med Sverige i framtiden.²⁶

26 År 1987 presenterade jag en historiebok, *På spaning efter Moder Sveas själ*, där jag på erkänt osäkra grunder förutsade att politikerväldet skulle ta slut ungefär år 1990. Så blev det inte. Det var inte politikerväldets slut, utan starten på dess nedgång, som syntes i min kristallkula.

Politikerparadigmet

Politikerväldets ideologiska grund – politikerparadigmet – utgörs av tre samverkande föreställningar eller antaganden:

- a. Staten är allsmäktig i den bemärkelsen att den förmår lösa alla de tillkortakommanden och problem som kan drabba ett samhälle. Problemen kan vara vad som helst som känns, anses eller uppfattas som besvärande, inte bara arbetslöshet, brottslighet och tåg som inte går i tid, utan också att människor är elaka mot varandra, till exempel mobbar och misshandlar, att ungdomar känner ångest inför tillvaron, att män och kvinnor gör olika livsval etc.²⁷
- b. I den mån samhällseliga problem förblir olösta beror det på att de politiker som råkar sitta vid makten saknar kompetensen eller viljan att lösa dem.
- c. Regerande politiker som inte löser problemen ska bytas ut mot andra politiker som har den rätta kompetensen och viljan. Den korrekta metoden att tillsätta nya styrespersoner är att utse dem genom fria val där en så stor andel av befolkningen som möjligt har rätt att rösta, varigenom en lyckad problemlösning säkerställs.

²⁷ Johan Hakelius invänder att den gängse föreställningen inte är att politiken är allsmäktig, utan bara att den är den enda vägen. Det kan ligga något i det, men det ändrar inte resonemanget.

Observera att det är just kombinationen av dessa tre föreställningar som utgör politikerparadigmet. Vart och ett av delrequisiten kan existera separat utan de andra men bildar då inte skäl till något tal om politikerparadigm eller politikervälde.²⁸

En illustration

Den 14 september 2013 skrev partiordföranden Stefan Löfven (s) en debattartikel i Dagens Nyheter, där politikerparadigmet tydligt artikuleras.

Han börjar med att peka på nationens problem. ”Vi har aldrig varit så rika som idag”, hävdar han, men trots det växer folkets svårigheter. Vi riskerar ”att någon vi älskar... utförsäkras eller förloras på ett sjukhus i kaos... Något håller på att gå sönder... Långtidsarbetslösheten har skenat och klyftorna ökat.” Människor som vill jobba ”är inlåsta i själsdödande aktiviteter... Ökad arbetslöshet, fallande skolresultat, vidgade klyftor och sprickor i välfärden”.

Underförstått är att detta hade kunnat undvikas. Staten har ju makt att lösa alla problem. Så hur kan dessa missförhållanden existera?

28 Föreställningen om överhetens allmakt och totala ansvar enligt punkt a. är vanlig. Går det bra anses det vara överhetens förtjänst och om det går dåligt så är det överhetens fel. Till exempel utreder Selma Lagerlöf skälen bakom Palestinas fattigdom så här i romanen *Jerusalem* från 1902 (utan att för den skull kräva allmänna val): ”Det var den turkiska regeringen borta i Konstantinopel, som var orsak till hela olyckan. Det var den som hade låtit de gamla vattenledningarna förfalla som inte höll vägarna vid makt, som satte sig emot allt järnvägsbyggande, som hindrade företagsamma utlänningar att anlägga hamnar, som förbjöd att införa västerländska böcker och tidningar. Det var den, som lade så tunga skatter på envar, som företog sig ett nyttigt eller inbringande arbete, att folk föredrog att dåsa bort sitt liv i överksamhet. Det var den, som inte upprätthöll rättvisan, utan tillät domare att ta emot mutor, som lämnade rövare att i långa tider husera ostraffade, som hade låtit hela folket förslösas och försummas, tills det inte mer var i stånd att tänka på att resa sig.”

Förklaringen till att det går så illa trots de goda förutsättningarerna är enligt Löfven att regeringen vill ha det på detta viset: "efter sju år framgår det med all önskvärd tydlighet i vilken riktning Fredrik Reinfeldt leder Sverige". Det som sker, det är regeringens fel eller förtjänst. Politiken är ansvarig för allt. Det onda som sker, det sker på grund av regeringens avsikter.

Löfven, å sin sida, har andra avsikter. Hans "väg innebär en annan väg än idag". Han vill ha låg arbetslöshet och han vill rädda skolan. Han vill ha ett "anständigare samhälle" där man "visar respekt för varandra, gläds över andras framgångar och ställer upp för varandra när det behövs". Han tror även på "samarbete". "Läraryrket ska bli en stolthet igen, och barn som riskerar att halka efter måste få så tidigt stöd som möjligt."

Den bakomliggande föreställningen är att politiker kan göra allt detta bara de vill. Att Reinfeldts regering inte lyckas hantera alla problem beror på att den inte vill, eller möjligen saknar kompetens. Ett tecken på bristande kompetens är till exempel att den genomför "osäkra experiment och okontrollerade konkurser i skolan".

Löfven lovar att styra allt till rätta: "Vi har en möjlighet att skapa en anständig trygghet – utan vanvård eller ohämmat vinstintresse... Sverige är starkt... Om vi samlas och tar vårt ansvar som jämlika och jämställda medlemmar i en familj, finns det få hinder vi inte kan besegra".

Dagens illasinnade och kanske också inkompetenta regering måste därför bytas ut vid 2014 års val: "Det här är mitt sätt att se på det val du har att göra när du lägger din röst nästa år".

I verkligheten måste Löfven rimligtvis förstå att även den sittande regeringen skulle vilja ha hög sysselsättning, goda

skolresultat, motiverade och goda lärare, anständig trygghet och samarbete. Men den typen av förståelse kan inte inrymmas i politikerparadigmet, ty paradigmet förkunnar att om det finns problem och regeringen inte löser dem så måste det bero på att en regering som låter det onda ske antingen är ond själv eller också oduglig.

Det är lite som det så kallade teodicé-problemet inom religionen: Om Gud är god och allsmäktig, varför tillåter han då lidande på jorden?

Tanken att Gud inte är allsmäktig slår inte de troende. Tanken att regeringen inte är allsmäktig slår inte anhängarna av politikerparadigmet. Även de är troende.

En fornnordisk parallell

Politikerparadigmets djupaste innebörd är att nationens politiska ledare styr alla skeendena i nationen, att de alltså på något sätt, som vi knappast kan förklara men ändå tror på,²⁹ har makt över ödet, till exempel att något vi gillar eller inte gillar, kanske snabb tillväxt respektive hög arbetslöshet, bestäms av deras göranden.³⁰ Den logiska slutsatsen, som

29 Vi ställer oss inte ens uppgiften att försöka hitta en förklaring eftersom föreställningen ingår i tidsandans självklarheter. Själva frågan anses obegriplig och onödig. Att ställa den är ungefär som om man frågat en medeltidsmänniska hur Gud styr människornas öde.

30 Denna föreställning uppträder i särskild uppskruvad form i klimatdebatten, där många är övertygade om att politikerna måste besluta om drastiska åtgärder för att inte planeten ska bli obeboelig och mänskligheten kanske utplånas. Regeringen styr alltså även himlakroppens öde. Jag råkar för övrigt hysa den kanske kontroversiella uppfattningen att keynesianismen – alltså föreställningen att politiker genom att trycka sedlar och köpa saker (eller numera låna pengar och köpa saker) kan häva lågkonjunktur och arbetslöshet och de därav drabbades lidanden – är en till ekonomisk vetenskap förklädd tes av magisk karaktär. Att en så minimal åtgärd från politikernas sida skulle kunna

kommer nästan av sig själv, är naturligtvis att ledarna bör bytas ut om ödet inte är nationen gunstigt.

Tankefiguren är enkel och rättfram och har väckt tilltro och uppskattning i många samhällen. Ta historien om kung Domalde.

Carl Larssons monumentalmålning Midvinterblot hänger i trapphallen på Nationalmuseum i Stockholm (se omslagsbilden). Tavlan visar en vikingatida procession där en naken man förs på släde fram emot en lömsk figur i röd mantel med en stor kniv dold bakom ryggen. Man anar att kniven är avsedd att sticka i bröstet på den nakne mannen på släden.³¹

Och så är det. Målningen illustrerar en möjligen historisk händelse som redovisas i Ynglingatal, en fornnordisk dikt av Harald Hårfagres hovskald Tjodolf, och sedermera återges av Snorre Sturlasson i hans Ynglingasaga, som liksom förlagan är en konungalängd avseende Ynglingaätten.

Den nakne på släden är kung Domalde, som just ska stickas ned av den rödmantlade bödeln. Domalde har haft otur: i tre år har Svea rike drabbats av missväxt. ”I hans dagar var i Svitjod stor hunger och brist på hälsosam föda”, skriver Snorre. För svearna var det uppenbart att gudarna var arga för något och ville straffa nationen.

Efter första årets svält bestämde sig svearna att vid midvinterblotet i Uppsala offra ett antal djur för att stämma gudarna på bättre humör. Det hjälpte inte; nästa år blev skörden ännu sämre. Uppenbarligen var offret otillräckligt.

få så enorma och välgörande effekter för medborgarna är en svindlande tanke. Keynesianismen är sannolikt bara en trossats med den behändiga funktionen att legitimera politikerväldet genom att tillskriva det mirakulösa krafter.

31 En god vän gissade att bilden i stället föreställde min oro över hur den här skriften skulle tas emot av en politiskt korrekt tyckarelit (om skriften över huvud taget bevärdigas något mottagande).

Vid nästa års midvinterblot höjdes insatserna och svearna offrade ett antal människor, men det hjälpte inte heller. Gudarna slog till med ytterligare ett års skördebortfall. Till nästa uppsalamöte samlade sig svearna mangrant för att lösa problemet en gång för alla. ”Hövdingarna rådslogo och blev ense om att missväxten måste bero på Domalde, deras konung, och de därför borde offra honom för att få god skörd”, säger Snorre.

Lyckligtvis fick kungamordet avsedd verkan. Domaldes son Domar ärvde kronan och skördarna blev rika under hans ämbetsperiod.

Det som skiljer Ynglingaättens tidevarv från vår epok är inte föreställningen att överheten bör bytas när tillvaron krånglar, ty den föreställningen är gemensam; det som skiljer oss är valet av metod att verkställa bytet.

Staten är inte allsmäktig. Yttre omständigheter avgör vad politiker kan lyckas med

Frågan är vad staten, och därmed de politiker som styr den, faktiskt kan göra.

Staten har två verktyg, bara två verktyg, i sin verktygslåda. För det första finns lagstiftningsmakten, som gör det möjligt för politiker att förbjuda och tvinga. För det andra finns budgeten, som gör det möjligt för politiker att köpa allt som går att köpa för pengar.³²

Om omständigheterna är gynnsamma går det att åstadkomma en hel del med dessa verktyg. Låt oss anta att politikerna bestämmer att det ska byggas en ny motorväg med en bro över en älv.

Nu visar det sig att brofästena måste placeras på mark som ägs av två bönder som inte är så förtjusta i projektet. I en annan värld hade bönderna kanske tillhört en fanatisk religiös rörelse som mobiliserade sina medlemmar med självmordsbombare och allt för att sätta stopp för tilltaget. Kanske hade det blivit krig, kanske hade statens samlade våldsmaskin nedkämpat

32 Johan Hakelius påpekar att statens mest grundläggande roll är att samla och representera nationen och förkroppsliga en gemenskap, vilket är ett nog så betydelsefullt ytterligare verktyg. Det ligger mycket i det. Något ditåt behandlas nedan under benämningen statsmannaskap.

motståndet, kanske hade staten dragit sig tillbaka och lagt brobygget på hyllan.

Men i vår värld går det inte till på det sättet (om det inte kommer trädkramare eller hängivna och målmedvetna försvarare av någon rödmärkt lokalt ymnigt förekommande skalbaggsarts intressen och gör civilt motstånd). I vårt land exproprierar staten egendomen om det inte blir någon frivillig överenskommelse med bönderna. Expropriationen sker i ordnade former; processen är utstakad och klar. ”Ersättningen ska bestämmas enligt grunder som anges i lag”, står det i regeringsformens andra kapitel. Det svenska statsmaskineriet har under hundratals år utarbetat välkända, genomtänkta och på det hela taget allmänt accepterade metoder att lösa den sortens konflikter. Här har det ena statliga verktyget – lagstiftningsmakten – kommit väl till pass.

Sedan ska bron konstrueras. Ritningar och beräkningar måste göras. I ett modernt och välutvecklat land som Sverige finns åtskilliga ingenjörs- och byggföretag som klarar detta om staten inte har egna ingenjörer i de relevanta myndigheterna. När staten lockar med arvoden ställer sig dessa företag beredvilligt till förfogande. Att dessa firmor existerar är inte i huvudsak statens förtjänst, även om staten är en stor kund hos åtskilliga av dem. Företagen existerar därför att individer har tagit initiativ att starta dem, i huvudsak för att tjäna pengar. Att företag alls kan uppstå genom enskilda initiativ är inte självklart; företeelsen fri företagsamhet har bara något hundratal år på nacken även i vårt avancerade land.

Och det finns inte bara ingenjörsföretag, det finns ingenjörer också. Ambitiösa unga människor har utstått mödan att lära sig saker i skolor och på universitet – som liksom genom ett under också finns i nationen – och tagit sin ingenjörsexam-

men för att sedan ge sig ut i livet och konstruera broar och andra byggnadsverk. Det märkvärdigaste av allt är kanske att de inte fuskat eller mutat sig igenom skolan för att så enkelt som möjligt skaffa sig inträdesbiljett till ett förhoppningsvis välbetalt jobb, utan samvetsgrant lärt sig formlerna så att de kan konstruera broar som faktiskt håller. Så är det inte överallt på jorden.

När allt är genomtänkt, ritat och färdigplanerat ska bron byggas. Återigen står företag redo att rycka ut med verktyg, maskiner, fordon och manskap. Att sådant går att få för pengar är inte heller självklart, utan ett resultat av den märkvärdiga och ovanliga utveckling som vårt land och ett antal andra likartade länder genomgått under hundratals år.

På något magiskt sätt som är så självklart att vi inte ens tänker på det formar sig samhället till att hantera brobygget i ödemarken. Byggnadsarbetare anländer från när och fjärran utan att staten egentligen behöver lyfta ett finger annat än för att attestera fakturorna, och likaså alla de livsförnödenheter byggnadsarbetarna behöver och allt material och resurser som bygget i övrigt kräver. Sedan genomförs bygget med, förhoppningsvis, makalös effektivitet och när trafiken så småningom börjar rulla på bron är allt återställt, städat och snyggt.

Staten kan alltså bygga en bro, men det beror inte på staten, utan på de enastående gynnsamma omständigheter som utgörs av ett kringliggande, effektivt och flexibelt samhälle där människor är redo att mot betalning göra ett bra arbete.

Vi kan ta ett annat exempel: skolan. Vid 1800-talets mitt bestämde staten att svenska folket behövde lära sig läsa, skriva och räkna. Därför stiftades lag om att folkskola skulle inrättas. Staten avsåg inte att göra jobbet själv, utan beordrade i stället socknar och församlingar att inom fem år färdigställa

skollokalerna och anställa skollärare. Även då var omständigheterna gynnsamma såtillvida att det faktiskt fanns socknar och församlingar som kunde ges uppdraget och att dessa faktiskt lydde statens order. Staten hade auktoritet. Var och en som arbetat i ett u-land inser direkt hur speciell en sådan ordning är. Och det var inte nog med det. Befolkningen var, även om en del bönder gjorde motstånd, med på noterna och skickade sina barn till skolan. Barn som hade kunnat hjälpa till i jordbruket fick i stället gå i skolan för att förkovra sig. Att föräldrarna var villiga att göra den i och för sig osäkra investeringen i sina barns framtid kan man också förundra sig över. Och att det därtill, under över alla under, fanns skollärare att anställa.

Återigen ser vi hur det som ger staten makt att åstadkomma saker inte är staten själv, utan fördelaktiga omständigheter i en del av samhället som staten inte direkt kontrollerar. Ju mer gynnsamma dessa omständigheter är, desto större förefaller statens makt vara och därmed desto mer begripligt det tankemönster som ligger bakom politikerparadigmet.

Etthundrafemtio år efter det att staten inledde sin karriär som överansvarig för skolan har den fått problem på halsen. Internationella undersökningar visar att svenska skolbarns studieresultat sedan årtionden tillbaka försämras både absolut, det vill säga att varje årskull blir sämre än den föregående, och relativt, det vill säga att svenska skolbarn får allt lägre placering i den internationella ligan.

Vad denna trista utveckling beror på kan man bara spekulera om, men så mycket är klart som att attitydförändringar inträffat som i varje fall inte förbättrar situationen. Landets lärare har tappat sin gamla status, makt och myndighet och kan alltför ofta inte ens få tyst på sina klasser, än mindre

bibringa eleverna tillräckligt med kunskaper och insikter. Elevernas föräldrar har åtminstone delvis abdikerat från sina föräldraskyldigheter och visar starka tendenser att lägga hela ansvaret för barnens skolresultat på lärarna och skolan. För övrigt är det inte så säkert att föräldrarna längre har särskilt hög aktning för lärarna, inte minst för att den genomsnittliga föräldern numera nästan nått upp till eller överträffat lärarnas bildningsnivå. Eleverna själva brister ofta i disciplin och flit.

När staten tar fram sina två verktyg ur lådan och försöker lösa dessa problem verkar det inte fungera. I den mån problemen har med attityder och mentalitet att göra är både lagstiftningen och budgeterna verkningslösa.

Till exempel går det inte att lagstifta om att lärarna ska återfå sin gamla status och självaktning, ej heller går det att tvinga föräldrarna att intressera sig mer för barnens skolgång och läsa läxor med dem. Utbildningsministern har inget reglage på sitt tjänsterum där han kan ställa in elevernas engagemang eller lärarnas status. Det hjälper inte att höja lärarnas löner. På lång sikt kan det kanske locka mer engagerade unga människor till läraryrket, men under de närmaste årtiondena har vi de lärare vi har. För övrigt är det osäkert om pengarna i lönekuvertet till framtidens lärare gör så stor skillnad; de bästa lärarna har i allmänhet inte lockats av pengarna, utan av det storslagna i uppgiften att dana morgondagens generationer.³³

I vilket fall som helst är problemet inte av den karaktären att det lätt kan åtgärdas med statens verktyg. Om en enskild skola inte håller måttet kan staten lätt gripa in i kraft av sin

33 I Finland, med erkänt självsäkra lärare och goda skolresultat, ligger lärarlönerna inte särskilt mycket högre än i Sverige: 30 587 US dollars per år i ingångslön mot 30 059 i Sverige. (Källa: <http://www.ekonomifakta.se/sv/Fakta/Utbildning-och-forskning/Lararloner/>) Å andra sidan hade en svensk läroverksadjunkt på 1960-talet lika hög lön som en riksdagsledamot.

överlägsna makt, till exempel genom att Skolinspektionen stänger skolan. Men om vi står inför ett systemfel, där det brister i skolor lite varstans, står Skolinspektionen maktlös eftersom den inte gärna kan stänga alla skolor eller ens en stor del av dem.

Det är ingen tillfällighet att ett av de vanligaste förslagen till lösning på skolans problem är att skolan ska få mer pengar så att den kan anställa fler lärare och minska klasstorlekarna. Det finns ingen pedagogisk forskning som visar att det skulle ge någon märkbar effekt, men förslaget passar statens verktygslåda. Det ger sannolikt inte avsedd verkan, men det är genomförbart, och presenteras därför som en lösning – enligt samma logik som mannen som letade efter sin borttappade nyckelknippa under en gatlykta, inte för att han tappat den där utan för att det var lättare att leta där det var ljust.

Inför detta slags ovana och svårlösta problem vidtas ofta verkningslösa nödåtgärder som i många fall är rent kontraproduktiva. Bara ett exempel: i ett läge där skolelevernas matematikkunskaper är dokumenterat usla och där matematiklärarnas kunskaper ofta brister borde man göra allt för att rekrytera exempelvis nypensionerade civilingenjörer för att styra upp matteklasserna, men i stället gör det ansvariga statsrådet detta omöjligt genom att införa ett nytt krav om lärarlegitimation som medför att den som inte genomgått lärarhögskola inte får undervisa.

Här ser vi en omvänd bekräftelse på den tidigare gjorde observationen: när omständigheterna är ogynnsamma förlorar staten sin makt att åstadkomma saker; återigen är det förhållanden utanför staten och politiken som avgör när politiska beslut fungerar och när de inte fungerar.

Vi kan ta ett annat exempel: sysselsättningspolitik. Sedan några decennier besvärar alla västländer, även Sverige, av hög arbetslöshet. Politiker förväntas göra något åt saken. Den stora frågan är vad de faktiskt kan göra.

Visst spelar politiska beslut stor roll. Likaväl som dumma politiska beslut kan lägga hinder i vägen för ekonomisk verksamhet och därmed sysselsättning så kan kloka beslut undanröja hinder och därmed troligen öka tillväxten varigenom fler jobbtillfällen skapas.

Till exempel kan man för svensk del anta att sådana förändringar som företagen önskat i decennier skulle ha en positiv inverkan. Om politikerna sänkte arbetsgivaravgifterna, luckrade upp anställningsskyddet, tog bort fåmansbolagsreglerna och reglerna om att arbetsgivaren ska betala lön till sjuka anställda så kan man anta att företagen skulle bli mer benägna att anställa folk. Men säker kan man inte vara. Återigen är det förhållanden utanför det politiska systemets kontroll som faller avgörandet.

Exempelvis är det inte säkert att alla arbetslösa vill ha något arbete. Många kanske föredrar att leva på bidrag för att ha tid att ägna sig åt sysselsättningar som de anser värdigare och mer i linje med sin personliga läggning än ett halvtrist lönearbete. De kanske hellre författar deckare eller målar tavlor eller klättrar i berg eller komponerar house-musik och drömmer om att slå igenom som internationella disc jockeys. Visserligen kan politikerna i princip lösa det problemet genom att sänka bidragsnivåerna, men då riskerar de kanske att förlora nästa val. I sista hand är det mentaliteten i samhället som avgör.

Mänskliga kollektiv ägnar sig ofta åt en sorts grupppryck vars syfte är att främja beteenden som gynnar kollektivet, till exempel i form nedsättande kommentarer till den som väljer

att dra sig undan arbete. Det civila samhällets påtryckningar i den frågan har troligen gjort långt mer för att främja jobblinjen än aldrig så kraftfulla yttranden från politikernas sida. Kollektivets mer eller mindre besvärande mobbning kan kännas kränkande för den utsatte. I takt med den tilltagande individualiseringen försvagas kollektivet. Det blir lättare för individen att undandra sig kollektivets dom. Vill han inte arbeta så gör han inte det, framför allt som kollektivet, representerat av den opersonliga staten, i alla fall betalar för hans uppehälle.

Ej heller kan man veta säkert på förhand hur företagen faktiskt kommer att reagera om de efterlängttade reformerna genomförs, till exempel försvagat anställningsskydd och sänkta arbetsgivaravgifter. Även om företagen får ökad lust att anställa kanske det inte finns lämplig arbetskraft. Redan idag råder brist på ingenjörer. Det blir inte fler bara för att politikerna försämrar ingenjörernas anställningstrygghet (om de skulle lyckas med det). Och när företagen tjänar på sänkta arbetsgivaravgifter är det inte säkert att de vill anställa fler människor; de kanske tackar och tar emot de extra pengar de fått och nöjer sig med detta.

Statens och politikens räckvidd och handlingsmöjligheter bestäms alltså av faktorer utanför deras kontroll. Om dessa omständigheter är bevågna kan politiska beslut få goda verkningar varvid det kan vara begripligt, om än felaktigt, att politikerna tar åt sig äran för framgångarna och att medborgarna i allmänhet tillmäter dem större inflytande än de egentligen har.

Politikerparadigmet som idékonstruktion växte också fram under en period – något halvsekel efter andra världskrigets slut, framför allt den första delen av perioden – som i

hela västvärlden var ekonomiska rekordår, vilket knappast var politikens förtjänst.³⁴ Men politikerna tog åt sig äran precis som alla makthavare har en tendens att göra när vinden är gynnsam och seglatsen går väl medan de råkar sitta vid rodet.

Det finns anledning att närmare undersöka de omständigheter utanför politikens kontroll som i verkligheten bestämmer politikens utfall. Hur ser det samhälle ut som ger politikerna goda möjligheter att lyckas? Vi kan kalla detta tillstånd för Det Goda Samhället.

34 Man kan med rätta invända att Marshall-hjälpen sannolikt underlättade Europas återuppbyggnad efter andra världskriget. Denna storartade gest från USAs sida gav tyskar och andra européer verktyg att snabbare bygga upp sina länder. Politiker kan göra kloka saker. Men poängen i den här skriften är att det inte är politikernas åtgärder som bestämmer om det ska bli goda resultat eller inte, utan det kringliggande och i bästa fall goda samhället där jobbet görs. Att Marshall-hjälpens efterföljare – u-landsbiståndet – till skillnad från Marshall-hjälpen fungerat så dåligt är en bekräftelse på den tes som drivs i den här skriften. Där det saknas ett kringliggande gott samhälle – som tar hundratals år att bygga upp – hjälper inte pengarna.

Det Goda Samhället

Uppenbarligen är det inte själva demokratin – alltså de fria valen – som avgör om statens styrespersoner ska lyckas i sitt värv. Men vad är det då?

Det som gör skillnaden är förekomsten – eller avsaknaden – av en ordning som jag valt att kalla Det Goda Samhället (DGS). Där DGS föreligger fungerar demokratin och den valda överheten har närapå den makt som den tillskrivs enligt politikerparadigmet. DGS är kanske inte den bästa tänkbara benämning på det tillstånd eller den företeelse jag har i tankarna, men jag kan inte komma på något bättre, så jag ber om tillgift och förslag om lämpligare benämning.

Det måste understrykas att DGS och demokrati är oberoende av varandra. Denna sanning påverkas inte av det faktum att dessa två företeelser i de mest avancerade västländerna flätats samman till den grad att de kan verka oskiljaktiga. I själva verket är de väsensskilda. Till exempel är det ganska lätt att införa demokrati. Det krävs några beslut plus en valmyndighet som hanterar det praktiska. Har man bara bestämt sig går det fort, det visar erfarenheter från många olika länder.

DGS, däremot, kan inte införas genom dekret. DGS är resultatet av månghundraåriga historiska processer varigenom samhällena skapat sina institutioner, värderingar och vanor. Ingen kan riktigt förklara det, ingen begriper det helt och hållet, och framför allt har det inte uppstått som ett resultat

av någon grandios plan (annat än möjligen i den hegelianska Världsandens hjärna, men då förborgat för människornas förnuft).

Så vad är då DGS? Företeelsen är intuitivt känd av de flesta som funderar över det mänskliga samhället, men det finns ingen allmänt vedertagen formel. Olika samhällen kan uppvisa de olika kännetecknen i olika grad och likaväl som det finns variationer mellan samhällena så finns olikheter inom samhällena. Till exempel är allmän hederlighet en betydelsefull komponent i DGS, men alla inser att graden av hederlighet kan variera. Även i samhällen som är så trygga att man inte ens låser ytterdörren när man går hemifrån kan det finnas tjuvar.

Här ska DGS beskrivas under fyra delrubriker: Produktionen, Reproduktionen, Eliterna och Den nödvändiga överheten. Uppdelningen innebär förstås inte att dessa fyra företeelser skulle vara oberoende av varandra som gatstenar i en trottoar; snarare är de förenade med varandra som i en legering.

Produktionen

Människor vill ha saker, både livets nödtröft och överflöd. Det betyder inte att alla skulle vara prylgalna; överflödet kan uppträda även i resurssnåla och klimatsmarta former som vacker arkitektur och dyrbar opera.

För att människors behov av varor och tjänster ska tillgodoses så framgångsrikt som möjligt bör samhället vara effektivt och framstegsorienterat.

Effektivt betyder inte bara, eller ens i första hand, att själva produktionsanläggningarna ska vara slimmade och

automatiserade (även om det förstås är viktigt). Effektivitet skapas inte främst i fabriken, utan i samhället som helhet. Till exempel främjar hederligheten – en sorts mental vana som inte styrs av politiker – effektiviteten (bortsett från dess avsevärda mänskliga fördelar). Om människor litar på varandra behöver man inte så många advokater till att skriva avtal. Då räcker det med ett handslag. Ej heller behöver man anlägga dyrbart inbrottsskydd mot tjuvar. Man kan spara pengar på domstolar, polis och fängelser om folk inte bestjäl, rånar och bedrar varandra.

Den ömsesidiga tilliten mellan människor är kanske den mest effektivitetsbefrämjande faktor som kan tänkas. Det minsta och mest vardagliga projekt blir näst intill omöjligt om vi inte litar på att tusentals människor som vi aldrig sett och aldrig kommer att se samvetsgrant och noga ska utföra sina uppgifter. En man ska köra från Stockholm till Sundsvall en kall dag i februari. Han inser att han måste tanka på vägen. Men hur ska han veta att bensinstationerna på vägen har något bränsle? Norrlänningarna kanske jagar älg i stället för att fylla bensin i pumparna. Om han har anledning att hysa misstanekar måste han ta med sig några extra dunkar, även så att det räcker tillbaka till huvudstaden. Hur ska han förresten kunna lita på att Trafikverket varit framme med vägskraporna? Han kanske kör fast i snön. Då är det säkrast att ta med utrustning så att han kan överleva en kall vinternatt. Proviant måste han såklart också ha med sig. Och tänk om han kör ned i ett hål i vägbanan som ingen besvärat sig med att laga! Det blir nog bäst att hänga en trailer med snöskoter bakom bilen.

Exemplet kan verka skruvat, men den som har levt i ett samhälle där låg tillit är befogad, till exempel ett u-lands-samhälle, vet vad det handlar om. Där kan man inte räkna

med att andra ska ha gjort sitt jobb. Man vänjer sig vid att saker inte fungerar, att inga tider hålls, att domstolar går att muta, att makthavare struntar i lagarna, att allmänmänsklig solidaritet utanför familjen eller klanen näst intill saknas.³⁵ En person med sådana erfarenheter kanske med fasa noterar likartade framväxande problem i Sverige: att tågen spårar ur eller ställs in, att ett påstått nationellt försvar vid en närmare undersökning inte visar sig existera, att olika slags myndighetsutövning, till exempel betygssättningen i skolorna, korrumpas, att polis och åklagare stadigt tycks drabbas av försämrade resultat etc.

Även andra traditionella dygder, vid sidan av tilliten, gynnar effektiviteten, till exempel fliten, vars välgörande inflytande på produktionen är självklar. Medmänskligheten – motsatsen till avunden – är en annan klassisk dygd som främjar effektiviteten, det inser man lätt när man betänker hur mycket resurser som slösas bort i revirstrider och intriger på arbetsplatser och andra håll.

Listan över dygdernas rent materiella fördelar kan göras nästan hur lång som helst. Nationalekonomer, framför allt amerikanska nationalekonomer, har på senare år börjat upp-

35 I sin bok *Världen av i går*, som publicerades 1942, beskriver den österrikiske författaren Stefan Zweig det tillitsfulla engelska folkets mentalitet så här: "... just engelsmännens högsta dygd, deras lojalitet, deras ärliga vilja att utan motbevis tro alla om gott...". Han kontrasterar de civiliserade brittiska värderingarna mot den hitleristiska attityden inför andra världskrigets utbrott: "[Engelsmännen] försökte trots allt att leva kvar i illusionen att ett löfte var ett löfte, ett fördrag ett fördrag, att man kunde förhandla med Tyskland om man bara talade förnuftigt och mänskligt med det. De ledande engelska kretsarna, som genom demokratisk tradition var försvurna åt lagen sedan århundraden, kunde eller ville inte inse att den medvetet cyniska amoralitetens nya teknik utformades inte långt från dem och att det nya Tyskland inte skulle tveka att kullkasta alla dittills gällande spelregler... så snart dessa kom ivägen".

täcka och synliggöra den mänskliga tillitens fundamentala betydelse för ekonomin.³⁶

Motsvarande kan sägas om många andra mänskliga förhållningssätt, till exempel solidariteten. Att vara solidarisk betyder att sätta sina egna intressen bakom kollektivets. När den skoltrötte eleven får klart för sig att han bör lägga på ett extra kol, inte för sin egen skull, utan för andras, eftersom han troligen blir en nyttigare samhällsmedborgare om han har en rejäl utbildning, så kanske han får just den skjuts han behöver.

Till detta kommer behovet av framstegsorientering. Människans förmåga att hitta på bra nyheter – det må vara nya lösningar på gamla problem, nya produkter, nya marknader eller vad som helst – är outsinlig. Samhället måste vara så organiserat att nyheterna kan förverkligas så enkelt som möjligt. Marknadsekonomin förefaller vara det bästa av alla ofullkomliga system mänskligheten hittills har förmått konstruera. Och människorna måste ha läggningen att vilja pröva, söka, experimentera.

Nobelpristagaren i ekonomi Edmund S. Phelps gör följande beskrivning av den nya mentalitet som växt fram under de senaste århundradena:

Den moderna ekonomin fick en enorm inverkan på den materiella levnadsstandarden, men den mest radikala effekten av förändringarna var icke-materiella. De förändrade arbetets och livets karaktär. Individer utvecklades av att göra tillfredsställande saker. Människors tillfredsställelse ökade av att de arbetade med nya problem, fick nya insikter och nöjet av att tillverka nya saker som de prövade på arbetsplatsen och försökte sälja på marknaden. Det fanns

36 Se exempelvis David C. Rose, *The Moral Foundation of Economic Behaviour*

också existentiella belöningar av att människor utvecklade sin personlighet och växte när de reste in i det okända... Den avgörande faktorn, som hittills inte tillmätts sin rätta betydelse, är uppkomsten av moderna värderingar, spridningen av moderna uppfattningar och attityder, till exempel att tänka själv, ta initiativ, konkurrera med andra, utsätta sig för utmaningar, utforska och experimentera... Det var en utveckling som tog hundratal år med början omkring år 1500.³⁷

En viktig aspekt av det nya attitydpaketet är värd att särskilt understrykas. Den mentalitet som frodas i marknadsekonomin – och som är en förutsättning för att det ska bli en god marknadsekonomi – skiljer sig på ett fundamentalt sätt från det paket av attityder som växer ur andra samhällsordningar.

Vi kan utgå från att alla samhällen – från de ursprungliga jägar-, samlar- och plockarsamhällena via herdesamhällena, de tidiga jordbrukssamhällena, feodalismen fram till dagens marknadsekonomi – har varit girighetsdrivna i bemärkelsen att människor har haft ambitionen att skaffa sig rikedomar: boskap, guld, pengar, livsmedel och annat. Till nöds har människor förvärvat sådant genom eget arbete, men krig, rov och stöld har varit de naturliga metoderna att tillgodogöra sig andras egendom och därmed skaffa sig mer resurser än den enskilde kan åstadkomma på egen hand.³⁸ Här ligger den stora

37 <http://www.youtube.com/watch?v=8AIK72Ugddw>

38 Så här skrev sextonhundratalsfilosofen Thomas Hobbes i sitt kända verk *Leviathan* (sjuttonde kapitlet): "Överallt där människor existerat i släktsamhällen har det varit normalt att råna och stjäla, och tvärtemot att betraktas som något naturvidrigt har deras ära ökat i takt med vad de lyckats komma över; och människorna har aldrig brytt sig om annat än äran... Och på samma vis som de mindre samhällena tidigare gjort gör städerna och kungadömena eftersom de egentligen fungerar som större släktsamhällen som försöker utöka

skillnaden, ty marknadsekonomin är den första ordningen där den dominerande metoden att tillgodogöra sig nästans resurser inte varit något slags våld, utan i stället produktion av varor och tjänster som andra människor finner så attraktiva att de frivilligt lämnar sina pengar i utbyte. Kapitalismen har låtit det fredliga utbytet ersätta rofferiet som huvudprincip för den som vill tillägna sig andras resurser.

Frågan är vad som kom först: om det var nya värderingar som skapade kapitalismen – som den tyske sociologen och filosofen Max Weber menade – eller om det var kapitalismen som skapade de nya värderingarna. Både förklaringarna har sina förtjänster. Man vet inte. Kanske växte de två företeelserna fram i någon sorts ömsesidigt och välsignelsebringande orsakssamband.

Ett samhälle där människor är besjälade av en vilja att göra andra människor glada i det egennyttiga syftet att komma åt deras pengar och andra resurser måste naturligtvis fungera på ett helt annat sätt än ett samhälle där förstahandsvalet är att slå ihjäl nästan i samma syfte. Till exempel kan tilliten frodas i ett samhälle, där människor, måhända av egoistiska skäl, vill varandra väl, något som knappast är för handen i en mer våldsbenägen ordning.

Reproduktionen

Det räcker inte med att barn skolas in på dagis; de måste också skolas in i livet. Filosofen Rousseau hade nog fel i sin föreställning om att uppfostrans funktion, om än inte syfte, är att förrinta det medfödda goda hos barnet. Visst finns exempel

sina domäner... och försöker slå ned eller förtrycka sina grannar med öppet våld... och blir hågkomna i evärdeliga tider för sin ära”.

på uppfostringsförsök som slagit fel, men det hindrar inte att barn, hur goda förutsättningar och anlag de än har, måste anpassas efter samhällets – i det här fallet DGS – beteenderegler.

Uppfostran är ingen enkel hantering som kan skötas på arbetstid av kommunalt anställda dagisfröknar och terapeuter. För en lyckad anpassning av barnet till samhällets normer krävs en massiv insats av flera olika aktörer.

Huvudansvaret för inskolningen till DGS av det uppväxande släktet faller på familjerna, i första hand mor och far, som tillsammans med barnen bildar den kärnfamilj³⁹ som i stort sett varit normen under många århundraden av DGS.

Men kärnfamiljen har inte stått ensam med uppgiften att leverera nya, goda medborgare till samhället. Mormor och farfar har hjälpt till. I själva verket är det typiska för DGS att uppfostran av de nya generationerna har varit en kollektiv uppgift. Det civila samhället i vid bemärkelse – grannen, medpassageraren på tåget, konfirmationsprästen, tränaren i knattefotbollen och många andra – har dragit sitt strå till stacken genom att ge ungarna både ros och, vid behov, ris. Främmande tanter har kunnat hötta med näven åt unga slynglar som olovandes går på det nysådda gräset i stadens parker. Till detta kommer naturligtvis de fostrande insatser som utförts av olika slags lärare och skolor, och, så länge den fanns kvar, värnplikten för pojkarna. Sådana system för inlemmande av nya medlemmar i gemenskapen har med vissa lokala variationer fungerat på ungefär samma sätt i alla de samhällen som haft starka inslag av DGS.

Förnyelsen av samhället genom den ständigt pågående tillförseln av nya generationers medborgare har kort sagt varit

39 Det är fullt möjligt att en ny sorts kärnfamilj bestående exempelvis av två pappor eller två mammor fungerar lika bra som den traditionella. Så småningom kommer beprövad erfarenhet att avgöra den saken.

ett kollektivt åtagande med relativt väldefinierade uppgifter för varje enskild instans. Till exempel har det inte varit värnpliktsfurirens uppgift att lära ut böjningen av tyska verb och inte tysklärarens uppgift att lära folk att gå i takt (kanske inte någon angelägen kunskap; man kan inte utgå från att det var bättre förr).

DGS har kort sagt effektiva metoder att inlemma nya generationer i gemenskapen. Dessa metoder växte – återigen - inte fram som resultatet av någon medveten plan, utan utvecklades organiskt och i samklang med de ovan beskrivna institutionerna. Ånåo kan man konstatera att DGS framträder som en oväntad och lyckad sammansmältning av ett antal osammanhängande företeelser, kanske inte riktigt en historiens sinkadus, men näst intill.

Inget säger emellertid att den lyckade balans och sammansmältning av olika företeelser som etablerats inom DGS nödvändigtvis är stabila i det långa loppet. Förskjutningar inträffar. Till exempel är det uppenbart, och detta gäller alla traditionella DGS, att politikerna under de senaste årtiondena flyttat fram sina positioner och åtminstone delvis erövrat funktioner från kärnfamiljerna och det övriga civila samhället. Mer om detta längre fram

Eliterna

Att den gamla svenska folkskolan, som inrättades år 1842, och alla andra svenska skolformer fungerade så bra fram till för några decennier sedan berodde i första hand på lärarkåren. Lärarna upplevde sig ha en betydelsefull uppgift som inte bara handlade om att bereda sig själva en inkomst, utan även, kanske framför allt, att bidra till nationens förkovran och ut-

veckling genom att dana ansvarskännande och dugliga unga människor. Läraryrket var ett kall. Lärarna var auktoriteter, inte bara i elevernas ögon, utan också i föräldrarnas och i hela det övriga samhällets.

De gamla folkskollärarna var inte sällan lokala pampar och kulturbärare. De var ofta tidens motsvarighet till kommunalråd, lokalsamhällets främsta företrädare, och åtnjöt allmän respekt. De inrättade bibliotek och lokala orkestrar, de ordnade föreläsningsserier och författarmöten etc. Motsvarande gällde läroverkslärare, inte minst rektorerna. Dessa var ofta lokala kulturprofiler som deltog i tidningarnas debatter och på andra sätt utmärkte sig på orten.

Lärarna kände ansvar för sin kår. De hjälpte varandra på arbetsplatserna och de värnade om skolans pedagogiska kvalitet, till och med genom utstötning av kollegor som inte höll måttet. Lika lite som en dålig fotbollsspelare får stanna i landslaget fick en inkompetent lärare vara kvar på skolan. Skolan var ju inte i huvudsak en försörjningsinrättning för folk som utbildats till lärare, utan hade ett högre och viktigare syfte.

I ansvaret för kåren låg inte minst en skyldighet att säkerställa den egna kompetensutvecklingen genom studier och kurser som organiserades exempelvis av Lärarförbundet, som tidigare var mer yrkesförbund än facklig organisation.

Det märkvärdiga med en välfungerande och professionell elit är bland annat att den genom kårens grupptryck och en väl inövad moral hos varje medlem faktiskt avstår från att missbruka den frihet den har. Lärarna hade visserligen långa semestrar och annan ledig tid. Men kåren såg till att medlemmarna utnyttjade sådana möjligheter inte bara till sol och

bad, utan också till förbättring av den egna kompetensen, exempelvis genom frivilliga studier under semestern.

Lärarna, framför allt läroverkslärarna, var inte den enda professionella eliten som bar upp DGS. Andra exempel är ämbetsmännen, som i Sverige sedan 1600-talet upprätthöll en intern disciplin som kallades ämbetsmannamoral och som bland annat gick ut på att inte ta mutor.⁴⁰ Läkarna är en annan professionell elit med ett strikt internt kontroll- och premieringssystem. Advokaterna är ytterligare en, som genom sin egen organisation, Advokatsamfundet, utvecklar och vid behov disciplinerar medlemmarna. Forskningseliten vid universiteten är ännu ett exempel. Militären också ett.

Sådana självdisciplinerande och självutvecklande kårer, yrkesgrupper och eliter är omistliga för DGS. Hur de kunnat uppstå kan man bara spekulera om. I vilket fall som helst har det inte skett genom konungsliga beslut eller andra dekret från någon centralmakt. På något märkvärdigt sätt har de vuxit fram av egen kraft.

Däremot kan en stark centralmakt, till exempel politiker-väldet, undergräva eliternas ställning. En sådan utveckling har under de senaste decennierna särskilt tydligt och starkt drabbat just lärarkåren, vars frihet kringskurits så radikalt genom politikerväldets önskan att styra och kontrollera att lärarnas

40 Mats Svegfors håller ett lovtal till de oberoende svenska ämbetsmännen som han anser fortfarande hålla fanan högt när det gäller svensk lagstiftning (men tydligen ej vid andraslagsstatsförvaltning): "[D]ennalagstiftande stat fungerar i princip synnerligen väl. Den har utvecklats steg för steg under flera hundra år. Den bygger på en professionell yrkeskår av välutbildade och mycket kompetenta jurister som växlar mellan tjänstgöring i domstolar och departement. Lagstiftningsprocessen som sådan är noga utmejslad. Centrala inslag i den är omsorgsfulla offentliga utredningar, remissbehandling, lagrådsgranskning och sedan en ny, ofta juristledd, granskning när ett lagsförslag väl når riksdagen". Axess, nr 2, 2014

status praktiskt taget förintats och kåren demoraliserats (även om utvecklingen inte bara är politikernas fel).

Undermineringen av professionella eliter och oberoende maktcentra utanför den centrala politikermakten är långt ifrån en unikt svensk företeelse. I en uppmärksammas bok från 2003 skriver den amerikanske journalisten Fareed Zakaria:

... gamla institutioner öppnas upp, professioner och yrkessammanslutningar dör ut... [vilket kommer att] delvis förstöra vår kulturs vävnad. De institutioner och attityder som har försvarat den liberala, demokratiska kapitalismen i västvärlden har byggts upp under århundraden. De förstörs nu på några årtionden. När de en gång rivits ned kommer de inte så lätt att kunna byggas upp. Vi betraktar denna förstörelse utan att egentligen kunna stoppa den – eftersom det skulle betraktas som odemokratiskt.⁴¹

En fråga är om det skulle ta lika lång tid att reparera skadade yrkeskulturer som det en gång tog att bygga dem – om de över huvud taget går att reparera.

Den nödvändiga överheten

För att marknadsekonomin ska fungera måste ett antal förutsättningar vara för handen. Företagsamheten måste vara fri, den privata äganderätten säker, statsmakten får inte vara alltför korrupt, rättsväsendet måste fungera på ett förutsägbart sätt, offentlig makt ska utövas enligt lag och så vidare.

⁴¹ *The Future of Freedom*, sid 254

Samhällen behöver en överhet för administrationen av gemensamma angelägenheter, till exempel infrastrukturrella satsningar, någon sorts rättsväsende, polis mot inhemsk brottslighet och militärt försvar mot yttre fiender. Den stora fråga som inställt sig i alla tider är hur man ska förhindra att den nödvändiga överheten korrumpas och missbrukar sin makt.

Vår tid må ta det för en självklarhet, men det finns ingen naturlag som säkerställer att den överhet som råkar ha makten ska underkasta sig lagar. Snarare är motsatsen den naturliga ordningen, alltså att makthavare utformar sina egna spelregler efter stundens behov. Historien är full av exempel på diktatorer och kungar som på eget bevåg, eller i vissa fall i skydd av sådana fikonlöv som erbjuds av lydiga domstolar, tar sina fiender och kritiker av daga eller ägnar sig åt annat maktmissbruk. Despotin är naturtillståndet. Även den moderna historien bekräftar observationen: varken Josef Stalin, Adolf Hitler, Saddam Hussein, Moammar Ghaddafi eller Robert Mugabe har aktat för rovt att låta egenintresset vinna över regelverket (i den mån det funnits något).

Ibland behövde man inte ens vara nationell enväldshärs-kare för att göra som man ville. Även hövdingar av lägre dignitet kunde hunsa med sina medmänniskor. Till adelns privilegier på många ställen hörde förut inte bara *ius primae noctis* och rätten att avrättas med svärd⁴², utan även friheten att piska upp eller på annat sätt bestraffa personer av lägre rang som väckt en ädlings misshag.

42 *Ius primae noctis* är en möjligen uppdiktad sedvänja av innebörd att adelsmän hade rätten att tillbringa första natten med bruden när någon av hans underlydande gifte sig; den som blev avrättad med svärd slapp hängas, vilket ansågs nesligt.

Bortsett från osäkerheten och obehaget för människor att leva under sådana förhållanden utgör de en säker spärr mot allt slags ekonomisk utveckling. Där fursten ostraffat kan ta för sig av medborgarnas egendom och ingen äganderätt egentligen finns, där går det inte att driva företag annat än i så blygsam skala att det går under furstens radar.

Den utveckling varigenom Västerlandets folk tagit kontrollen över sin överhet och lagt spärrar i vägen för godtycklig maktutövning har tagit oändlig tid. Kanske började det med Magna Charta år 1215, där engelska adelsmän tvingade kung John att följa lag och i någon mån respektera sina undersåtars – i detta fall i huvudsak adelsmännens – intressen och vad människor med tiden kom att uppfatta som sina mänskliga rättigheter.

Om man tänker sig att denna sorts liberala idéer nådde sin första mer fulländade form i den amerikanska konstitutionen inser man att västvärlden behövde mer än ett halvt årtusende, alltså från Magna Charta till 1787, för att utveckla en färdig och helt användbar version. Och den gällde ursprungligen bara en enda nation.⁴³

De övriga västerländska grundlagarna är egentligen bara nationella variationer av den amerikanska konstitutionen⁴⁴, låt vara, här och där, med en del betydelsefulla avvikelser,

43 I *A History of the English-speaking Peoples*, första volymen, ger Winston Churchill följande rapport om framväxten av DGS i England i halvtid mellan Magna Charta och den amerikanska konstitutionen: "Ett parlament, rättegångar med jury, lokalt styre genom lokala medborgare och till och med början på en fri press, åtminstone i embryonal form, kan iakttas vid den tid då Kristoffer Kolumbus satte segel mot den amerikanska kontinenten".

44 Därmed inte sagt att andra länder inte skulle kunna tänka själva. Sverige har i många stycken varit ett föredöme, exempelvis genom 1766 års tryckfrihetsförordning som introducerade offentlighetsprincipen och stadgade om förbud mot censur.

kanske inte främst när det gäller vad det står på papperet, men hur det tillämpas i praktiken.

Behovet av en överhet erkänns generellt. Men den överhet som måste finnas får i DGS regelmässigt sin handlingsfrihet kraftigt beskuren genom att det i grundlag fastställs vad den absolut inte får göra, till exempel inskränka äganderätten och yttrandefriheten. På det viset etablerar författningarna ett slags medborgarnas frizoner, som överheten inte får kränka.

Vidare etableras en strikt ordning för hur överheten ska tillsättas, till exempel om den ska väljas och i så fall av vem och hur det i övrigt ska gå till.

Ett fundamentalt inslag i detta idépaket är tanken att överheten ska behandla alla lika oavsett bakgrund, hudfärg, kön, årsinkomst etc. Rättvisans gudinna avbildas med en bindel för ögonen för att markera hennes ointresse för vem den medborgare är som hon ska rannsaka.

I DGS fungerar dessa liberala idéer hyggligt efter regelboken. Domstolarna är oberoende och åtminstone relativt självständiga från den övriga överheten, pressen är fri, polisen opartisk, medborgarnas frizoner, där de är skyddade från överhetens ingrepp, är väldefinierade och respekterade, överhetens medhjälpare, alltså de offentliganställda tjänstemännen, är hederliga och omutliga.

Ingenting säger emellertid att balansen mellan överhetens – i vårt fall politikerväldets – intressen och DGS för alltid måste var densamma. Överheten har i alla samhällen en instinkt att gradvis ta sig makt på de liberala institutionernas bekostnad. Maktutövningen går enklare och blir snabbare och effektivare om det inte finns så många inrättningar, lagar och procedurer som ställer hinder i vägen för överhetens

fria maktutövning – och som existerar just i syfte att utgöra sådana hinder.

I själva verket finns något av en motsägelse mellan rättsstaten och demokratin. Demokratin styrs av majoritetsbeslut medan rättsstaten garanterar vissa rättigheter av principiella skäl oavsett vad majoriteten tycker. För att DGS ska anses föreligga krävs att det finns gränser för demokratin, inte minst när det gäller frågan om vilken typ av ärenden som det över huvud taget ska röstas om. En stat där alla kollektiva beslut, inklusive sådana som har med rättsskipning att göra, tas med majoritetsbeslut av politiker eller väljare blir en totalitär demokrati.

DGS och demokratin

Att DGS över huvud taget kom att utvecklas i Västeuropa och USA under ett antal århundraden är alltså ett osannolikt, eller i varje fall obegripligt, mirakel. Att historien gradvis kastade fram en sådan märkvärdig och utvecklingsfrämjande kombination av institutioner och värderingar har naturligtvis fascinerat samhällsvetare. Flera förklaringar har presenterats, men någon slutgiltig teori lär aldrig komma till stånd. Kanske får vi förhålla oss till DGS som till livet självt: tacka för det samtidigt som vi accepterar att vi inte riktigt förstår hur det uppstått.

Det är lätt att inse att ett välfungerande, gott, liberalt samhälle klarar sig bra på egen hand. Det behövs inte mycket till överhet, i varje fall ingen överhet som styr och planerar medborgarnas tillvaro. Överhetens uppgift blir snarast att hantera gemensamma angelägenheter som inte kan skötas på annat sätt – till exempel att bestämma om det ska vara höger-

eller vänstertrafik – och i övrigt underlätta för DGS att självt lösa sina problem. Ju mer välutvecklat DGS, desto mindre blir behovet av en överhet som står för problemlösningarna.

Å andra sidan kan överheten i ett sådant samhälle framstå som överlägset handlingskraftig och effektiv om den lyckas göra sig till tolk för och utnyttja allmänna stämningar i samhället. I sällsynta fall kan den folkvalda överheten frigöra sig från de begränsningar som de två verktygen sätter och i stället höja sig till någon form av statsmannaskap⁴⁵. Till exempel lyckades Winston Churchill göra stordåd som ledare för den brittiska krigsinsatsen under andra världskriget, och det gjorde han inte genom att skriva regler eller göra av med pengar, utan genom att förkroppsliga, kanske rentav väcka, det engelska folket motstånd mot det nazistiska Tyskland.

Historiskt sett har DGS alltid kommit före demokratin. Europas demokratiska länder hade byggt upp DGS under hundratals år innan de i början av 1900-talet införde demokratin. Den unika kombinationen av DGS och demokrati är än så länge ett nytt och hittills ganska kortvarigt socialt experiment.

Vad världen ännu inte vet är hur pass hållbar denna sammanflätning är. I den mån politikerväldet oroar sig för framtiden är det närmast hoten mot demokratin som skrämmar, alltså risken för att dess egen livsform utmanas. Vad samtiden inte pratar så mycket om, men kanske borde oroa sig för, är hoten mot DGS i ett samhälle som genomsyras av politikerparadigmet.

Budskapet mellan medborgarna i ett starkt DGS är att de själva har ansvar för tillvaron. Politikerparadigmets budskap

45 Ett ord som är så pass okänt i modern svenska att Word rödmarkerar och i stället föreslår "stadsmänniska".

är det motsatta, nämligen att politikerna inte bara har ansvaret, utan också verktygen att utöva detta ansvar.

Det finns en risk att politikerparadigmet, i den mån folk faktiskt tror på det, underminerar DGS vilket troligen får obehagliga följder.

Sammanfattning

Den amerikanske ekonomen och samhällsvetaren Thomas Sowell har i några korta meningar fångat budskapet i detta kapitel:

Såväl friheten som demokratin kräver vissa förutsättningar. När dessa förutsättningar inte föreligger, kan särskilt demokratin vara ett korthus... Det är mycket lättare att imitera den västliga demokratins yttre institutionella former än att skapa de hundratals år gamla traditioner som gör att dessa institutioner kan fungera.⁴⁶

⁴⁶ *The Thomas Sowell Reader*, Basic Books, 2011

Utan DGS fungerar inte demokratin som vi föreställer oss.

Tron på demokratis välgörande kraft kan vara en sorts vidskepelse

Nu kommer vi till problemets kärna. Vi har konstaterat att förutsättningen för politikens framgångar är förhållanden som ligger bortom politiken. Vad händer då om dessa förhållanden är mindre gynnsamma för politikens ambitioner?

Sammanfattningsvis har staten ungefär så mycket makt som curlingspelaren som borstar framför klotet för att styra dess väg, där klotet utgörs av samhället utanför staten. Om klotet av sin egen kraft är på väg åt rätt håll så kan borstningen kanske ha betydelse, men om klotet ligger stilla eller skjutits iväg i fel riktning är allt borstande meningslöst. I de flesta samhällen – nu existerande och tidigare – har statsmakten inget bra och samarbetsvilligt klot att borsta för.

Om förhållandena i omvärlden är gynnsamma kan politiken alltså åstadkomma en hel del med sina två standardverktyg. Jag har tidigare kommenterat den svenska folkskolans framväxt. Under förutsättning att de unga (och deras föräldrar) är med på noterna och under förutsättning att det finns lärare att anställa och möjligheter att bygga hus så är det en relativt enkel sak för politiker att få jobbet gjort med pengar och regler. Så gick det till tidigare.

Idag är det annorlunda. Den svenska skolan är som sagt i förfall. Det är inte lätt att veta exakt var problemet ligger, men situationen är definitivt en annan än den som förut lätt kunde hanteras med pengar och regler. Lärarkåren är demoraliserad, föräldrarna tycks ofta ha abdikerat från sitt föräldraansvar och eleverna saknar ofta lust att anstränga sig för att lära sig multiplikationstabellen och andra svåra saker.

Enligt politikerparadigmet har staten förmågan att lösa skolans (och alla andra andra) problem och om staten inte löser skolans problem så beror det på att styrande politiker inte kan eller vill och därför genom demokratiska val måste bytas ut mot andra politiker som både kan och vill.

Men politikerparadigmets första sats – att staten i princip kan lösa alla problem – stämmer inte. Dagens svenska skola erbjuder åskådningsexempel. Varken regler eller pengar hjälper för att komma till rätta med elever som struntar i matematikutbildningen eller med föräldrar som inte tar ansvar på samma sätt som tidigare. Problemet är av en helt annan art och dignitet än de som politiken tidigare tagit sig an. Här anar vi defekter i det kringliggande samhället och medborgarnas attityder som politiken svårigen rår på. Relativt nytillkomna brister i DGS berövar politiken en del av dess verkningskraft.

Politisk problemlösning

Det hindrar inte politiker från att exercera sina vanliga verktyg. Den 20 oktober 2013 presenterade Ibrahim Baylan (s) ett förslag till problemlösning för skolan på DN Debatt. (Observera återigen att detta råkar vara en socialdemokrat,

men det kunde lika gärna varit en borgerlig politiker; i det aktuella avseendet är det ingen skillnad mellan partierna.⁴⁷⁾

Baylan konstaterar att ”rektorns ledarskap är central [sic!] för skolans utveckling, förbättring, organisatoriska kapacitet och elevresultat” samt att rektorer idag ”överhopas... av administration och ekonomi”. 30 procent av rektorerna utövar ett bra pedagogiskt ledarskap, hävdar han, medan 70 procent ”behöver förstärka det pedagogiska ledarskapet”.

Det är säkert sant att ett kvalificerat pedagogiskt ledarskap är viktigt för att skolan ska nå bra resultat, men det betyder inte att politiken kan skapa ett bra ledarskap i skolorna. När man betänker hur många hyllmetrar managementlitteratur som årligen produceras där kunniga och eftertänksamma människor försöker förstå och säga något meningsfullt om ledarskapet i företag så inser man hur svårfångad företeelsen är för det mänskliga förnuftet och hur svårt, för att inte säga omöjligt, det är att ge tydliga instruktioner om hur det goda ledarskapet ska främjas.

Men för Baylan verkar inga svårigheter finnas. Han löser problemet i sju punkter.

Den första punkten är att rektorer ska få administrativa assistenter, ”intendenter”. Tanken är att rektorerna inte har tid till sin huvuduppgift utan i stället tvingas ägna sig åt administration. Kan det vara så? 30 procent av rektorerna

47 För att inte neka den borgerliga regeringen i detta sammanhang välförtjänt uppmärksamhet vill jag gärna omnämna handelsminister Ewa Björlings artikel på DN Debatt den 17 november 2013. Hon föreslår en stark statlig insats för att främja svensk export: ”Regeringen satsar nu tre miljoner kronor på att utöka och vässa våra ambassaders handelsfrämjande på 20 prioriterade marknader.” Det blir 150 000 kronor per marknad. Det är inte bara det att ministern tror att statliga budgetanslag är en lösning på svenska företags svårigheter att sälja utomlands. Dessutom har hon en övertro på anslagens verkningsgrad. För 150 000 kronor får man knappt en broschyr per marknad.

lyckas ju med pedagogiken och behöver uppenbarligen ingen intendent. Och de 70 procent som misslyckas, beror deras problem verkligen på blanketterna?

Den andra punkten är att rektorerna ska tvingas ha en högre akademisk utbildning än de har. Men ledarskap är ingen kunskapsfråga, utan handlar om fallenhet och personlighet. Det finns troligen inget fog för föreställningen att rektorer blir bättre ledare för att de läst fler böcker.

Samma sak gäller några följande punkter, som också handlar om att rektorer ska bibringas mer utbildning. Vidare ska det bli möjligt för rektorer att delegera en del av sitt ansvar till andra. Avslutningsvis ska även förskolechefer kallas för rektorer och uppfylla de krav som gäller för rektorer (som alltså till största delen inte fungerar idag).

Det karaktäristiska för Baylans och andra politikers förslag till problemlösning är inte nödvändigtvis att de skulle fungera, utan att de är genomförbara med de verktyg som politikerna har i sin verktygslåda. Intendenter kan anställas, det är bara en fråga om pengar. Krav kan ställas, det är bara en fråga om att formulera fler paragrafer. Fler kursmoment kan införas i rektorsutbildningen, det är bara att anslå mer pengar och skriva ett nytt reglemente. Haken är att det troligen inte skulle lösa problemet med det bristande pedagogiska ledarskapet och ännu mindre den sak som det till syvende och sist handlar om, nämligen skolelevernas studieresultat.⁴⁸

⁴⁸ Utbildningsminister Jan Björklund tänker sig en annan kombination av pengar och lagar och presenterar den på DN Debatt den 2 mars 2014. En premie på 75 000 kronor ska ges till lärare i vissa ämnen vid examen, en nedkortad pedagogisk utbildning ska inrättas för forskarutbildade i dessa ämnen som kan tänka sig att bli lärare, 440 ytterligare platser ska inrättas för matte- och NO-lärare. De politiska partierna skiljer sig från varandra genom att ha olika uppfattningar om det korrekta sättet att använda verktyg som troligen inte fungerar.

Lagar och budgetmedel råar inte på attityder.

Återigen finns anledning att påminna om det gamla talesättet att för den som bara har en hammare ser alla problem ut som en spik. Enligt politikerparadigmet kan politiker göra allt med sina två verktyg, budgeten och lagstiftningsmakten, och de använder därför dessa verktyg vare sig det är utsiktslöst eller inte.

Den historiska utvecklingen

Troligen har politikens förmåga att åstadkomma goda resultat försämrats under de senaste femtio åren. En förklaring skulle kunna vara att DGS inte längre i alla avseenden är så gott och att själva grunden för det politiska beslutsfattande därmed har försvagats. Det antydde ovan att det troligen ligger till på det sättet när det gäller skolan.

Men det skulle också kunna vara så att politikerväldet i takt med sina otvetydiga framgångar utvecklat en övertro på sin egen förmåga och därför börjat anta allt svårare, och i förlängningen omöjliga, utmaningar. Den första svenska välfärdsåtgärden – folkpensionen – var visserligen epokgörande, men inte särskilt svår. Det räckte med ett politiskt beslut, resten var administration.

Kanske har välfärdsstaten alltså först plockat de lågt hängande frukterna för att sedermera gradvis ha övergått till att även försöka nå svårtillgängliga mål, till exempel att förändra människors värderingar och beteenden. Politikernas ambitioner att förändra medborgarnas könsroller, såsom genom kvotering av föräldraledigheten, är ett exempel.

Oavsett förklaring har helt nya områden steg för steg presenterat sig som politiska problem i behov av lösningar

i form av politiska reformer och åtgärder. Sysselsättningen är ett bra exempel. Under politikerväldets glansdagar, fram till 1970-talet, var arbetslösheten ingen stor sak. Med nära nog fem procents årlig BNP-tillväxt behövdes all arbetskraft; man fick till och med importera arbetsvilligt folk från länder som Finland, Italien och Jugoslavien. Den invandrade arbetskraften kunde anlända på en söndag och stå i fabriken redan efterföljande måndag.

I ett sådant läge var det lätt att bedriva arbetsmarknadspolitik. Välfärdsstaten agerade praktisk hjälprede för att underlätta för folk att flytta till ny ort och nytt arbete efter en fabriksnedläggning, att utbilda sig efter ett nytt arbetskrav, att försörja sig under förhoppningsvis korta perioder mellan olika jobb.

Nu har det blivit svårare, för att inte säga omöjligt, ty nu efterfrågas inte så mycket arbetskraft. Att flytta en person till ett jobb som finns är en helt annan uppgift än att försöka se till att det uppstår ett jobb som vederbörande kan erbjudas. Idag är det inte lätt att bedriva arbetsmarknadspolitik eftersom problemet inte enkelt kan lösas vare sig med pengar eller med regler.

Betyder detta att DGS försvagats och därför presenterar en ny typ av problem för politikerväldet, eller betyder det att politikerväldet sträcker sig efter frukter högre upp i trädet? I just detta fall sannolikt det förra. Politikerna tvingas helt enkelt tampas med svårigheter som tidigare inte fanns.

Utanförskapet erbjuder ett annat illustrationsexempel. Tidigare fanns inte utanförskapet som ett samlat problem för välfärdsstaten. Udda människor existerade, men de omhändertogs och nyttiggjordes genom någon sorts automatik av det civila samhället. Det fanns till exempel enkla jobb som

även svagt begåvade människor framgångsrikt kunde utföra. När ett genuint utanförskap faktiskt förelåg, som till exempel när det gällde romer, värjde sig välfärdsstaten mot tanken att den hade ansvar för de berörda och såg saken närmast som ett polisiärt problem. Numera har utanförskapet institutionaliserats och fått egen kultur och egna postnummer i några hundra svenska förorter. Även detta problem förefaller på det hela taget oåtkomligt för välfärdsstaten. Dess verktyg fungerar inte.

Integrationspolitiken erbjuder ytterligare ett exempel på överlevande misslyckanden. Misslyckandet ligger i att välfärdsstatens högtidliga mål och ambitioner aldrig infrias utan tvärtom hela tiden tycks försvinna allt längre bort. Överlevandet beror på politikerväldets aldrig sviktande tro på sin egen förmåga. Välfärdsstaten ger aldrig upp hoppet att så småningom hitta den rätta kombinationen av budgetanslag och regler som med ens ska förintä problemet.

I vilket fall som helst tycks politikens alltmer uppenbara oförmåga – som alltså inte beror på att fel människor sitter vid makten, utan på att de som sitter vid makten inte har verktyg att hantera nya utmaningar och nya åtaganden – leda till att medborgarna tappar förtroendet för politikerna och utvecklar ett allt starkare politikerförakt, ett förakt som alltså åtminstone delvis är ogrundat eftersom ingen annan än de faktiskt existerande politikerna heller hade kunnat göra det vi tror att de förtroendevalda ska åstadkomma. Det blir inte bättre med andra styrespersoner. Problemet är ju inte politikerna, problemet är vår religiösa tro på statens allmakt. I den mån politikerna ska kritiseras för något är det att de fortsätter att tro – eller låtsas – att de förmår göra underverk. De blir sitt eget systems fångar ungefär som monarken i sagan om

kejsarens nya kläder, som inte vågade säga det som borde vara uppenbart för honom eftersom omgivningen i så fall skulle hålla honom för en odugling.

Vidskepelse?

Sammanfattningsvis håller vi oss med en grov övertro på vad demokratin, politikerna och staten kan åstadkomma. Det betyder naturligtvis inte att staten inte kan göra något alls, bara att den kan göra mycket mindre än vad vår tid föreställer sig.

Vidskepelse är att tro sig kunna besvärja och styra ödet med hjälp av ritualer och besvärjelser. Att lägga nycklarna på bordet ger otur. Man bör hänga upp en hästsko – öppningen uppåt! – på ett hus för att de boende ska bli lyckliga. En krossad spegel ger sju års olycka.

Sådant är det inte så många som tror på. Men när en politiker säger att han ska lösa skolans problem genom att tillskjuta mer pengar och anställa fler lärare så tas han på allvar trots att det inte finns något som säger att skolans problem är för lite pengar och för få lärare. Det skulle troligen göra lika mycket nytta att spika fast en hästsko på varje skolas ytterdörr. Dessutom vore det billigare.

DGS försvagas

DGS är det säkra fundament som möjliggör inte bara nationens välstånd och framgångar, utan också demokratin. Utan DGS blir det ingen nämnvärd fortsatt utveckling av välståndet och troligtvis inte heller någon riktig demokrati.

DGS – eller frånvaron därav – sitter egentligen i medborgarnas huvuden, i våra attityder, värderingar och beteenden. Ibland har denna mentalitet högtidligt kodifierats i paragrafer, till exempel rättighetskataloger i olika länders grundlagar. Men värderingarna behöver inte ha formulerats, nedskrivits och högtidligen klubbats i beslutande församlingar; exempelvis har Storbritannien ingen skriven konstitution. Ibland förkroppsligas DGS-mentaliteten i institutioner, typ Advokatsamfundet, Frälsningsarmén och Amnesty International. De mentala vanorna är viktigare än paragraferna och institutionerna, det framgår inte minst av åtskilliga förskräckliga diktaturer håller sig med de mest välklingande och löftesrika grundlagar.

Hur DGS-mentaliteten nedärvs och utvecklas så att den fortlever genom generationerna är, liksom så mycket annat, oklart. Men det förefaller rimligt att anta att de föreställningar och värderingar som tillsammans bildar DGS är utsatta för en sorts mentaliteternas kamp för överlevnad. Likaväl som organismerna måste värderingarna kämpa för sin fortlevnad. De organismer som bäst förmår utnyttja sin existensmiljö

överlever, de andra går under. På likartat sätt måste det vara med mentaliteterna. De mentaliteter som skapar bäst livschanser för sina värddjur – människorna – kommer att bli valda av människorna och därmed överleva. Nyttiga mentaliteter får hänga med.

Låt oss fundera över utvecklingen för en av de många professionella eliter som burit upp DGS, läkarkåren. Läkarkåren har motståndskraftigt undslupit det nästan totala sönderfall som drabbat lärarkåren, men är ändå utsatt för hot som med tiden kan få förödande effekter, inte nödvändigtvis för varje enskild läkare, men för kårens förmåga att göra nytta för övriga medborgare på det sätt som DGS kräver.

Det typiska för de traditionella professionella eliterna, även läkarkåren, var deras speciella relation mellan respektive kårs medlemmar och alla andra människor. Det fanns ett slags utbyte som kunde tillfredsställa båda parter. Detta utbyte var naturligtvis delvis ekonomiskt; läkaren behandlade patienten och patienten betalade för tjänsten. Men vid sidan av denna rent kommersiella relation fanns en annan, som troligen var viktigare, och som innebar att parterna bytte respekt mot, i detta fall, sjukvård.

Äldre svenska läkare minns en tid när allmänheten betraktade dem med vördnad, näst intill underdånighet. Läkarna kunde sola sig i glansen av den högtidliga aktning och tacksamhet som yrket framkallade hos omvärlden. Men denna fördel för läkarkåren var inte gratis. I gengäld gjorde kåren ett åtagande gentemot omvärlden som inte framförhandlades mellan några parter, utan ensidigt fastställdes av läkarkåren. Kåren bestämde helt enkelt själv att den oegennyttigt skulle tjäna människorna. Varje läkare skulle göra mer än bara sälja en tjänst och ta betalt.

Att läkarna inte bara skulle sälja tjänster på en kommersiell marknad framgår inte minst av den hippokratiska eden (efter läkaren Hippokrates som levde 500 år före vår tidräkning). Eden har under århundradena uttalats av unga läkare som ett slags initiationsrit vid inträdet i professionen. Så här beskrivs den av Institutionen för neurovetenskap vid Uppsala Universitet:

Den hippokratiska eden har blivit ett rättesnöre för läkare som, då liksom nu, i sin verksamhet hanterar för andra människor livsavgörande frågor. Den pekar på läkarens stora ansvar inför de försvagade sjuka, som i sin nöd måste veta att de kan lita på att läkaren har patientens bästa och ingenting annat som högsta prioritet. Den hippokratiska eden var djärv i och med att den hävdar läkarens plikt att alltid förbli sina patienters (de svagas) tjänare och hävda sin integritet gentemot myndigheter och andra uppdragsgivare eller egna intressen.⁴⁹

Den som har svårigheter med den skenbara motsägelsen i att läkarkårens vördade halvgudar samtidigt ska vara patienternas ödmjuka tjänare kan betänka att den engelske tronföljarens – prinsens av Wales – motto av tradition varit ”Ich dien”, vilket betyder ”Jag tjänar” på tyska.

Läkarkåren har kort sagt placerat sig själv någonstans på en skala, där ändpunkterna utgjorts av å ena sidan marknaden, å

49 http://www.neuro.uu.se/om-oss/press-och-media/Detaljsida_media/?tarContentId=200753. Till saken hör att läkareden i Sverige ersatts av anvisningar och riktlinjer från Socialstyrelsen. I populär form brukar eden tolkas som en uppmaning till läkaren att alltid trösta, ofta lindra även om han, under tidigare århundraden, sällan kunde bota.

den andra en munkorden.⁵⁰ Den sortens profession brukar kallas ”kall”, ett begrepp som numera praktiskt tagit tagits ur bruk. Så här beskrivs ”kallet” av Lärarnas Historia:

Läraryrket är ett av de yrken, som tillsammans med exempelvis prästens, läkarens, sjuksköterskans och socialarbetarens, traditionellt har räknats som ett kallyrke. Läraryrket betecknas fortfarande ofta som ”gränslöst” och många förutsätter ett särskilt engagemang som går utöver ett ”åtta till fem”-åtagande...

Allvaret i läraruppdraget kan knytas till den kallelsetanke som följt läraryrket under historiens gång. Kall syftar på föreställningar om att verka i enlighet med en (ödes) bestämd uppgift, att ställa sig i exempelvis Guds eller något högre syftes tjänst. Kalltermen kan även användas i mer sekulariserad form, och syftar då på altruistiskt agerande. I folkskolestadgorna användes termen ”kall” om lärarnas uppdrag ända fram till slutet av 1950-talet.

Eftersom läraruppdraget betraktats som ansvarfullt innebär det också att det inte har anförtratts åt vem som helst. Längre framhölls att det viktigaste var att läraren var känd för gudsfruktan, sedliga egenskaper och ”hedrande vandel”.⁵¹

50 Det munkliknande framgår inte minst av följande formulering i Hippocrates ursprungliga text: ”Den som lärt mig denna konst skall jag akta lika högt som mina föräldrar, dela med honom vad jag äger och vid behov hjälpa honom; hans söner skall jag anse som mina bröder, och om de önskar lära denna konst skall jag undervisa dem däri utan lön eller förbindelse. Föreskrifter, muntliga föredrag och allt vad till undervisningen hör skall jag meddela mina och min lärares söner samt de lärjungar som avgivit skriftlig och edlig förpliktelse enligt läkarbruk, men icke åt någon annan.”

51 http://www.lararnashistoria.se/article/lararyrket_ett_kall

Att den här sortens föreställningar och arrangemang utvecklats och fortlevt genom århundradena beror rimligtvis på att de tjänat sina värddjur väl. Läkare hade olika taxor för rika och fattiga; båda fick betala med pengar och tacksamhet, men i olika proportioner. Samhället hade fått en annan valuta vid sidan av pengarna för att betala sina läkare vilket troligen gjorde att det presterade mer vård än vad som varit möjligt om man bara betalat med pengar.

Över huvud taget har DGS av tradition målmedvetet arbetat med icke-monetära belöningar på ett sätt som numera fallit nästan helt ur bruk, åtminstone i Sverige. Ärebetygelser kan vara nog så hård valuta som reda pengar. Därför kunde DGS dra nytta av ordensväsenden, fina titlar och stiliga uniformer, belöningsformer som förpassats till historien genom du-reformen och andra attitydförändringar som på det hela välkomnats av medborgarna.

Lärarkårens pondus och självsäkerhet har delvis utraderats av de senaste årtiondenas utveckling. Vare sig man uppskattar eller beklagar detta måste man konstatera att det troligen varit oundvikligt eftersom en del av principerna bakom de professionella eliternas existensformer strider mot demokratins principer, åtminstone om dessa hådras.

Det här är inte platsen att utreda vad demokratins jämlikhetsprincip innebär, men den har under lång tid i Sverige ansetts medföra förbud (utom möjligen inom idrotten) mot allt slags rangordning av människor – eller kanske snarare förbud mot att erkänna faktiskt olikheter. Titlarna försvann med du-reformen i början av 1970-talet, ordensväsendet avskaffades av Riksdagen år 1974. Trycket kom inte alls bara från politikerna, utan växte fram som en attitydförändring bland medborgarna i allmänhet. Alla människor var lika

mycket värda och därför fanns ingen anledning för den ene att visa särskild respekt och vördnad för den andre. Bara detta räckte för att ifrågasätta läkarkårens nimbus.

Sedan kom de rent ekonomiska förändringarna. I och med att politikerväldet tog över hela betalningsansvaret för sjukvården var patienterna, särskilt de mindre bemedlade, inte längre beroende av att läkaren uppfyllde sina hippokratiska åtaganden, utan kunde tvärtom ställa krav på läkare och annan sjukvårdspersonal. Patienten behövde inte betala med respekt för att få sin vård, den skulle hon ha i alla fall som en av staten meddelad rättighet, och läkaren hade bara att finna sig i det.⁵²

Till detta kommer den ökade statliga administrativa kontrollen över läkarens vardag. Liksom lärare klagar läkare praktiskt taget man- och kvinnogrant över den byråkratiska börda som lagts över respektive kår under de senaste årtiondena, på det hela taget, anses det ofta, utan någon märkbar nytta. Till detta kommer att läkarna genom att politikerväldet tagit kommandot övergått från att vara självständiga yrkesutövare blivit anställda inom landstingen eller inom privata, kommersiella sjukvårdsindustrier.

En av de stora skillnaderna mellan att vara fri yrkesutövare och att vara löneanställd är att man inte längre har något intresse av att uppföra sig enligt kallets riktlinjer. Att ådagalägga ett "särskilt engagemang som går utöver ett 'åtta till fem'-åtagande" är bara att bjuda arbetsgivaren på gratisarbete som den generösa läkaren inte får något för, varken pengar eller

52 Före den så kallade sjukronereformen för drygt 40 år sedan betalade patienten läkaren vårdersättningen och fick sedan återbäring från Försäkringskassan. Reformen innebar att läkaren fick sju kronor av patienten och resten från kassan. Det bidrog till att förvandla läkaren från företagare till anställd.

respekt och vördnad. I det perspektivet är det inte konstigt om läkarkåren själv hjälper till att upphäva den gamla ordningen.

Till slut upphävs sjukvårdskulturens värdefulla särdrag och sjukvården utvecklas till en kommersiell tjänst som alla andra.

Denna utveckling har sammanfallit med en vidunderlig och välgörande medicinteknisk utveckling som gynnat mänskligheten ofantligt och med råge kompenserat för de skadeverkningar som läkarkårens proletarisering kan ha medfört. Samtidigt inger utvecklingen oro. De tankar och värderingar som bestämmer läkarnas inställning till patienterna och sitt arbete har avgörande betydelse för vårdens kvalitet. Risken är att svensk sjukvårds förmåga att hantera sofistikerade mediciner och oöverträffad utrustning framöver kommer att försvagas.

De professionella eliterna är en del av det civila samhälle som existerar vid sidan av näringslivet och staten. När det civila samhället skadas undermineras DGS.

Läkarkåren är bara ett exempel. Den typ av social relation som tidigare utvecklades med sådan kraft av läkarkåren – att arbeta inte bara för pengar, utan också för erkännande och respekt; eller, med andra ord, att den avgör insatser av andra och förhoppningsvis ädlare skäl att tjäna pengar – är något som genomsyrat DGS och som nu troligen håller på att försvinna.

Den enskildes ansvar gentemot kollektivet brukar kallas solidaritet. Solidaritet betyder att engagera sig för, kanske uppoffra sig för, sin nästa. Människor som var solidariska mot gruppen – familjen, fackföreningen, nationen – kunde räkna med andra gruppmedlemmars hänsyn och förtroende. Men i samma mån som dessa grupperingar försvagas och till och med ringaktas – ”Vem bryr sig om facket?”; ”Det är löjligt att

älska fosterlandet!” – upphör också solidaritetens fundament och därmed solidariteten själv.

Vi blir helt enkelt mer individualistiska, rentav mer egoistiska, vilket bryter ned DGS. Till exempel tycks spärarna mot att leva av andras arbete släppa i takt med att nya generationer vänjer sig vid välfärdsstatens erbjudanden. Det är vad man kan förvänta sig och det är vad forskningen bekräftar: ”Yngre generationer använder sjukförsäkringen oftare än äldre generationer. Bland den yngre generationen tar tjugo procentenheter fler en sjukdag jämfört med de födda tjugo år tidigare, efter att hänsyn tagits till skillnader i ålder, utbildning, inkomst och familjeförhållanden. De yngre generationernas högre efterfrågan på sjukpenning kan ses som ett mått på hur snabbt välfärdsstaten påverkar normerna gentemot bidrag från det allmänna.”⁵³

Jag kan förstås ha fel. Jag tror inte jag har fel avseende DGS. DGS är omistligt. DGS, inte demokratin, är orsaken till Sveriges och andra västländers oerhörda framgångar under de senaste hundra åren. Men jag kan ha fel när jag hävdar att dessa framgångar, och den hybris de kan ha medfört, i kombination med välfärdsstatens eventuellt korrupperande inflytande på medborgarnas värderingar, undergräver DGS och därmed hotar Sveriges framtid som ledande nation.

Vi får se.

53 Martin Ljunge, *Yngre generationers högre sjukskrivningsgrad – ett mått på hur snabbt välfärdsstaten förändrar normer*, http://www.ifn.se/publikationer/publicerade-artiklar-pa-svenska/~/_BinaryLoader.axd?OwnerID=7771cd16-da04-4940-9927-0eaa3296cb89&OwnerType=0&PropertyName=File1&FileName=S%C3%A4rtryck2013-10.pdf&Attachment=True.

Politikernas främsta uppgift borde vara att värna och stärka DGS

En av de teser som drivits här är att staten inte har verktyg att åstadkomma så mycket som samtiden tror och att den politiska debatten därför i mycket är ett jagande efter vind. En annan tes är att det staten faktiskt kan åstadkomma inte beror så mycket på staten själv som på förhållanden som på det hela taget, i varje fall på kort sikt, ligger utanför dess kontroll. En tredje tes är att politikens handlingskraft troligen minskar genom att DGS försvagas.

Någon skulle av detta resonemang kunna dra den ultraliberala slutsatsen att det egentligen inte behövs någon politik att tala om och att staten kunde skäras ned till någon sorts embryonal nattväktarstat. Men det vore alltför radikalt. Att samtiden – och särskilt politikerna – överdriver statens kompetenser betyder ju inte att staten helt saknar förmåga att göra bra saker. Det var trots allt staten som en gång införde folkskolesystemet, den allmänna rösträtten och aktiebolagslagen, avskaffade skråväsendet och byggde stambanorna och så vidare.

Problemet är att samtiden inte fått upp ögonen för den avgörande betydelse som DGS har för att politiska beslut ska få någon verkan. Det är i och för sig inte så konstigt, för i västvärlden har DGS varit vid god vigör under praktiskt

taget alla nu levande människors livstid. Man har inte behövt bekymra sig över det. Det är ungefär som luften och solen som också är avgörande för vad politiken kan åstadkomma. Man pratar inte om luftens och solens avgörande betydelse, men den som gör tankeexperimentet att låta luften och solen försvinna kan snabbt dra korrekta slutsatser om effekten av riksdagens beslut i en sådan situation.

Den som emellertid haft den utbildande förmånen att arbeta i samhällen, till exempel i u-länder, där DGS knappast föreligger, har lärt sig hur lite staten faktiskt kan göra när omständigheterna är ogynnsamma. Just u-länderna är intressanta i detta avseende, för det utvecklingsbistånd Sverige och andra rika länder har ägnat sig åt handlar just om att bygga åtminstone en del av de institutioner som ingår i DGS. De nedslående erfarenheterna av biståndet illustrerar väl och på åtminstone två sätt de resonemang som här förts.

För det första visar de i stort sett uteblivna framgångarna för biståndet dels hur svårt det är att skapa DGS, dels att man egentligen inte har en aning om hur det skulle gå till att skapa det; i de västländer där det faktiskt existerar har det ju vuxit fram genom århundradena utan någon plan eller ordnande vilja. För det andra illustrerar det att biståndet, som arbetar med ett av statens verktyg, nämligen pengar, inte kan göra något så märkvärdigt som att skapa DGS. Enkelt uttryckt: DGS kan inte köpas för pengar.

I tron på sin egen allmakt har politiken tagit sig vatten över huvudet. Detta har särskilt uppmärksammats i Storbritannien. I sitt valmanifest från 2010 skrev det brittiska konservativa partiet: "Statens storlek, omfattning och roll i dagens Storbritannien har nu nått en punkt där den står i vägen för, snarare än understödjer, en rörelse för minskad fattigdom,

ökad jämlikhet och växande välstånd. Vi kan inte fortsätta att låtsas att staten har alla svaren... Vårt [partis] alternativ till den stora staten är det Stora Samhället: ett samhälle med mycket större ansvar för vanliga människor, för professioner och företag; ett samhälle där människor förenar sig för att lösa problem och förbättra livet för sig själva och andra; ett samhälle där den ledande kraften för framstegen är socialt ansvar, inte statlig kontroll”.

Innebörden är att politiker stället för att själva försöka lösa alla problem måste ägna sig åt att mobilisera de goda krafter som faktiskt, om de vill, kan lösa problemen. Det handlar alltså om att stärka DGS.⁵⁴

Vad skulle detta kunna betyda för svensk del? Jag har egentligen inte ambitionen att utforma politikens detaljer. Som Karl Marx formulerade det har jag ingen stark önskan att skriva recept till framtidens soppkök. Men har man sagt a så får man säga b. Den som rekommenderar en annan politik baserad på en annan analys än den gängse måste, för trovärdighetens skull, ändå antyda hur det praktiskt skulle kunna gå till. Här följer några exempel.

Dessa tankar framförs med största ödmjukhet. Eftersom jag hela tiden argumenterat att DGS vuxit fram av sig självt och inte efter något central plan och att DGS varken kan kommenderas fram eller köpas för pengar så kan jag inte plötsligt vända helt om och hävda att brister i DGS enkelt skulle kunna åtgärdas med statliga åtgärder.

54 Så här har Storbritanniens premiärminister David Cameron formulerat det: “Det första steget måste vara ett nytt focus på att ge makt och kompetens åt individer, familjer och samhällen så att de kan ta kontroll över sina liv och skapa vägar att utveckla ansvarstagande och nya möjligheter. Men jag vill också hävda att en nydanad stat... aktivt måste hjälpa folk att ta till vara denna nya frihet”.

De brittiska erfarenheterna föranleder ännu mer ödmjukhet. Den brittiska regeringen har alltså under några år efter valet 2010 haft som huvudtanke – ”flagship political idea” – att skapa ett ”Stort Samhälle (Big Society)” mot bakgrund av idéer som påminner om dem som presenteras i den här texten. Enligt en utvärdering från 2012 gick det emellertid trögt med genomförandet eftersom politiken saknar verktyg att åstadkomma de eftersträlvade förändringarna: ”Det Stora Samhällets paradox är att förändringar som regeringen vill åstadkomma inte kan åstadkommas av regeringen. Utan ett genuint lokalt engagemang i det civila samhället framstår initiativet som ihåligt.”⁵⁵ Projektet Big Society tycks sedermera ha lagts ned.⁵⁶ Misslyckandet berodde alltså på just de begränsningar i politikens räckvidd och makt som påtalats här.

Ändå tror jag att det finns nyttiga saker en regering kan göra om den släpper sin gamla föreställning om egen allmakt. Här följer exempel från ett antal områden.

En ny skolpolitik

En del mänskliga problem är rättframma och enkla att lösa. Om en lampa inte lyser när man trycker på knappen är en första åtgärd kanske att undersöka om kontakten sitter i väggen. Om den gör det går den drabbade lamptändaren rimligen vidare för att kontrollera om glödlampan eventuellt är trasig. Först om glödlampan är hel blir problemet mer komplext.

Många problem är av helt annorlunda karaktär. Det finns situationer där inget genom beprövad erfarenhet utarbetat

⁵⁵ *Civil Exchange*, The Big Society Audit 2012

⁵⁶ Johan Hakelius påpekar att England är ett starkt centraliserat samhälle och att det är svårt att återskapa ett livskraftigt civilt samhälle när man i århundraden jobbat för maktcentralisering. Det gäller rimligtvis också för Sverige.

felsökningsschema existerar såsom när det gäller lampor som inte lyser. I många fall står till och med vetenskapen handfallen. Om det är riktigt illa indelar sig berörda i flera självsäkra läger med motsägelsefulla uppfattningar där varje läger är bergfast övertygat om att det sitter inne med sanningen.

Ungefär så, eller ännu värre, är det med den svenska skolan. Praktikerna – till exempel politiker och skolfackliga organisationer – kommer med lösningar som utgår från de verktyg som politikerna besitter, alltså pengar (helst mer) och regler (gärna hårdare). Men trots sin övertygelse har praktikerna inga, eller i varje fall mycket svaga, vetenskapliga belägg för att detta skulle hjälpa. Vetenskapen hävdar snarast att det inte hjälper med mer pengar eftersom problemet är ett annat, nämligen bristen på en god lärandekultur i de svaga skolorna.⁵⁷ Men hur ”man”, i bemärkelsen politikerna, ska lösa problemet talar forskarna ganska tyst om. Den ene har alltså analys, men ingen lösning, den andre har ingen analys, men väl en lösning som troligen inte fungerar.

Om problemets kärna är bristen på god lärandekultur inser man den reguljära politikens svårigheter. Kultur kan inte ersättas, och långt mindre skapas, med pengar och regler. Kultur växer ur det civila samhälle som existerar vid sidan av politiken. Här har till leda argumenterats att problemet är just kulturellt; det handlar om lärare som tappat status, makt och självtillit, om föräldrar som abdikerat från sin föräldraroll och skyller alla sina barns svårigheter på skolan och lärarna och om skolelever som ofta inte tycker sig behöva anstränga sig.

Det handlar alltså, enligt detta synsätt, om en under de senaste årtiondena nyttillkommen brist i DGS – ty för tret-

⁵⁷ Se exempelvis den internationellt uppburne nyzeeländske pedagogikforskaren John Hattie.

tio, fyrtio år sedan rådde en helt annan och mer gynnsam lärandekultur i svenska skolor.

Frågan varför det blivit så tillhör just den typ av spørsmål där man aldrig får några säkra svar. Men någon sorts föreställning om hur det ligger till måste man – i bemärkelsen politiker – skaffa sig om man med trovärdighet vill bedriva skolpolitik.

Två förklaringskandidater anmäler sig direkt. Den ena är att gamla tiders goda lärandekultur har skadskjutits av dumma skolpolitiska beslut som ofta implementerat flumpedagogiska modeteorier på ett för skolan skadligt sätt. Den andra är att felet inte ligger i de politiska besluten, utan i det civila samhället självt, som på något outgrundligt sätt bestämt sig för att lägga gamla dygder och beteendemönster på hyllan.

Jag vet inte säkert vilken förklaring jag skulle välja; troligen ligger det en hel del i båda.⁵⁸ Men jag är ganska säker på att det är i dessa häraden man ska leta efter orsakerna till skolans kris. Och jag är ännu mer säker på att en klok skolpolitik måste ha som mål att återskapa den goda lärandekultur som tidigare fanns. Och jag är orubbligt övertygad om att dagens skolpolitik, som alltför ofta går ut på att påtvinga lärare nya meningslösa och tidskrävande dokumentations- och rapporteringsrutiner, är på fel väg.

58 Som exempel på hur man kan hamna om man skjuter hela skulden på statliga beslut vill jag nämna skoldebattören Per Kornhall, vars bok *Barnexperimentet* (Leopard förlag, 2013) hyllades av Dagens Nyheters recensent som "den hittills bästa sammanfattningen jag läst om hur det gick till när vi gjorde oss av med [en av världens bästa skolor]". För Kornhall kommer allt ont av dåliga statliga regler och beslut. Lösningen ligger därför i goda statliga regler och beslut, närmare bestämt i följande ordning: förstatligande av skolan, förbud mot vinster, förbud mot fritt skolval, "förtroende och verktyg" åt lärarna (oklart hur), stopp för dokumentationshysterin, lärarmakt över professionen genom sammanslagning av de två lärarfacken plus lite annat. Fan tro 't. Självt menar jag att det är just den blinda tron på statens möjligheter att lösa alla problem som hindrar oss från att tänka klart.

Att inom politiken föreslå återskapandet av ett tidigare tillstånd är att utsätta sig för anklagelsen att vara reaktionär. Varje system, hur dysfunktionellt det än må vara, har sina – ofta egennyttiga – anhängare och försvarare. Alla de, till exempel lärarfacken, som tror att skolans problem är pengabrist kommer att värja sig mot andra analyser och slunga ut anklagelser.

Men det är inte reaktionärt att försöka återskapa något som faktiskt tidigare fungerat, i det här fallet stolta och själv-säkra lärare, kunskapstörstande eller åtminstone flitiga elever och stödjande föräldrar. Om fotbollslandslaget går ned i en utdragen svacka är det inte så konstigt om de ansvariga ser tillbaka för att lära sig något från de svunna tider när laget vann guld? Att lära sig av det som fungerar kan aldrig vara fel.⁵⁹ I andra sammanhang kallas det ”back to basics” och anses ofta eftersträvänsvärt.

Det handlar kort sagt om att försöka återställa ett stycke skadat DGS. Den stora och allvarliga frågan är om detta över huvud taget låter sig göras. Vi vet inte hur den gamla lärarkulturen med stolta och ofta självupppoffrande och idealistiska pedagoger egentligen uppstod, hur denna kår, detta kall, med sin disciplin, sina kulturella intressen, sin vilja att själv utvecklas och lära, en gång skapades. Ingen kan ge något säkert svar för det finns inget säkert svar.

Om hela denna gamla lärarkultur nu är helt utplånad går det sannolikt inte att återskapa den. Förutsättningen för att lärarkåren ska kunna återupprättas i sin gamla ställning är att det finns ett visserligen tillbakabildat, men ändå existerande

59 Den som inte gillar tanken att lära sig något av 60-talet kan välja att i stället lära sig av Finland, vilket i detta sammanhang är ungefär samma sak. Vi vet dock inte om finska politiker har något särskilt framgångsrecept för skolan eller om den finska skolans triumfer bara beror på att politikerna hållit fingrarna borta.

minne, eller åtminstone föreställning, hos dagens lärare av vad det innebär att vara aktade auktoriteter och vad det krävs av en sådan för att försvara sin rang. Eller att det i varje fall finns ett tillräckligt antal lärare som i sig själva härbärgerar ett sådant minne eller föreställning och kan eldas av visionen att vara en av dem som räddar den svenska skolan och framtida generationer från den obevekliga tillbakagången – och att detta lockande framtidslofte smittar kollegorna.

Sannolikt brinner det i knutarna. Ju fler lärare som kommer ut på banan utan andra föreställningar än att man blir lärare för att man inte kommer in på någon annan högre utbildning och att det ingår i tillvarons självklarheter att lärare då och då ska okvädas av sina elever och förolämpas av deras föräldrar, desto mindre har den skolpolitiker som vill rädda skolan att bygga på.

Och hur ska denna djärva skolpolitiker då bete sig? Hur går det rent praktiskt till att återskapa en kultur? Vad ska han göra när han kommer till jobbet på morgonen?

Min rekommendation är att skolpolitiken på avgörande punkter gör tvärtemot vad den gör idag.

Utgångspunkten är insikten att om någon har en chans att rädda skolan så är det lärarkåren. Om lärarna inte är med på noterna eller inte maktar med uppgiften är skolan dömd. Det finns ingen lösning vid sidan av lärarkåren. Extra magisteram, nulla salus.⁶⁰

Politikernas attityd gentemot lärarkåren har grundläggande och avgörande betydelse. Den som idag talar med svenska lärare möts av en samfälld uppfattning: ett alltmer finmaskigt kontrollsystem omfattande allt slags dokumentation och rap-

60 Ett allvarligt skämt. Katolska kyrkan har ett talesätt eller kanske en dogm som lyder Extra ecclesiam, nulla salus och betyder Utanför kyrkan, ingen frälsning. Det här skulle betyda Utan läraren, ingen frälsning.

portering kringskär i ökande grad deras handlingsfrihet och stjälar tid från undervisningen – och är onödigt. Om denna inställning från lärarnas sida är fullt befogad är delvis irrelevant; det allvarliga är att lärarna upplever sig misstrodda och hunsade av den politiska ledningen.⁶¹ Och att politiker och de pedagogiska myndigheterna anser att de måste kontrollera och styra lärarna i den utsträckning som faktiskt sker är ett tydligt tecken på att de misstror lärarkåren och misstänker att lärarna skulle vansköta sig om de lämnades fria (eller också är det ett tecken på att styrande måste visa handlingskraft och göra något, vad som helst, och då tar till regelverket varpå det förstås blir fler regler som drabbar lärarkåren).

Detta är förödande. Om man vill upprätta lärarkårens självkänsla, auktoritet och kåranda kan man inte börja med att inskränka lärarnas frihet och knäcka deras vilja att hjälpa till. Man måste tvärtom öka deras frihet så att de kan växa och återfå den kraft de en gång haft.

Självklart är det en risk att försöka återskapa den professionella autonomin. Kanske kommer lärarna att missbruka friheten. Ett av de märkvärdiga och underbara dragen hos de traditionella eliterna inom DGS är, som tidigare understrukits, just att de på det hela taget inte missbrukat sin frihet, utan disciplinerat sig själva, till exempel genom internt grupptryck, på ett sätt som i många stycken gynnat kåren själv, men framför allt det övriga samhället. Dagens ansvariga skolpolitiker kan inte på förhand säkert veta hur den faktiskt existerande lärarkåren skulle reagera om den avreglerades. Kanske skulle lärarna inte alls ägna den fria tid de fick av att slippa fylla i blanketter till elevernas bästa, utan i stället ägna

61 "Visst ägnar sig många rektorer alltför mycket åt administration", instämmer professor emeritus Bert Stålhammar. "Men det beror ofta på att rektor tycker att det är lättare att hålla ordning på papper än på elever."

sig åt privata bestyr eller göra något annat som inte hjälper eleverna att prestera bättre.

Men i valet mellan något som med säkerhet är utsiktslöst och något som kanske kan bli bra är det ett klokt val av skolpolitiker att välja det senare. För övrigt är problemet en klassiker. När skråväsendet upphävdes och näringsfrihet infördes i Sverige under 1800-talet kunde många oroas för att kaos skulle utbryta när den starka regleringen upphävdes. De fick fel.

Men att företagarna skötte sig efter näringsfrihetens införande berodde inte bara på deras glädje över den nyvunna friheten utan också på myntets baksida, den hårda utslagningen av dem som inte gjorde kunderna nöjda. Lärarna måste utsättas för motsvarande konkurrens.

En konkret skolpolitik i syfte att återupprätta lärarkårens anseende och kvalitet har tre komponenter.

Den första är alltså avreglering. Skolan måste styras mindre. Och det handlar inte bara om den okynnesreglering som kräver att lärarna kastar bort sin tid på olika slags petig dokumentation. Det handlar också om att skära ned det mastodontiska regelverk som i detalj föreskriver hur utbildningen ska bedrivas och hur den ska genomföras. Det är inte bara lärarna som måste få större frihet, utan hela skolan. Rektor måste tillåtas att leda.⁶² Naturligtvis skulle effekterna bekymra många centrala makthavare. En del skulle kanske inte gilla att några skolor tog lite lättare på exempelvis genusutbildningen om den inte föreskrevs. Återigen är man tillbaka i grundfrågan:

62 Det här är möjligen en svårare fråga än det verkar. Bert Stålhammar påpekar att det inte sällan förekommer att förskoleföreståndare, fritidsledare, slöjdlärare och andra med lägre utbildning än lärarna utnämns till rektorer vilket kan ge legitimitetsproblem: "Lärarna ser inte rektor som en pedagogisk auktoritet och detta leder ofta till att rektor gömmer sig på sin expedition och blir förvaltare".

ska pedagogerna på fältet och deras chefer ha något att säga till om eller ska allt beslutas av myndigheter i Stockholm? Om lärarkåren ska återupprättas måste verksamhetens folk få starkare inflytande.

Den nya skolpolitikens andra komponent är konkurrens. Lärarfackens ambition är att så långt möjligt göra läraryrket till ett icke konkurrensutsatt skrå, dit man bara kan vinna inträde genom att genomgå utbildning på – erkänt dåliga – lärarhögskolor. Olyckligt nog har dagens skolpolitiker gått lärarfacken till mötes och lagstiftat om att dagens ”obehöriga” lärare, vilket betyder lärare som alltså inte examinerats från lärarhögskola, inte ska få fortsätta att undervisa.

Alla lärare är inte bra lärare. Det faktum att en person lyckats ta sig igenom en lärarhögskola är ingen garanti för att vederbörande passar till skolpedagog. Det finns en hel del lärare som inte borde vara lärare. Om lärarkårens självrespekt och anseende ska återupprättas måste det vara möjligt för arbetsgivare att göra sig av med lärare som inte håller måttet.

Den nya skolpolitikens tredje komponent är centrala tester eller utvärderingar.

Det märkvärdiga med skolundervisning är att man inte säkert vet vad tjänsten omfattar. Så är det inte när det gäller andra varor och tjänster. Man kan provköra en bil och bedöma den, man kan smaka på olika läskedrycker och göra sitt val, man kan jämföra städningens pris och kvalitet hos olika RUT-bolag som presenterar sig. Man vet ungefär vad man får.

Med skolutbildning är det annorlunda. Man vet inte ens vad som produceras. Är det ett gediget och svårt kunskapsinhämtande som kräver ansträngning av eleverna och ett tidskrävande engagemang från lärarna? Eller är det högsta

betyg till minsta möjliga ansträngning för både elever och lärare? Det förra är dyrt för skolan, det andra är billigt.

Förr i tiden var detta inget stort problem, ty lärarkåren hade utvecklat ett gemensamt, nationellt system för elevbedömning. Eftersom lärarens ord var lag och lärarna kalibrerade sina uppfattningar med kollegorna rullade det hela på utan svårare störningar. Och eleven kunde inte hota med att ta med sig skolpengen till ett annat gymnasium om hon inte fick godkänt.

Men med lärarkårens försvagning – och införandet av det fria skolvalet, som gör att skolorna konkurrerar om elever – inträder en helt ny situation. De fasta normerna för vilken kunskap ett visst betyg ska motsvara har lösts upp. Framför allt tycks det brista i jämförbarhet mellan skolorna.

En ny skolpolitik måste råda bot på detta genom att inrätta ett centralt bedömningssystem som tillämpas lika för alla skolor och alla elever. På det viset kan skolpolitiken hjälpa lärarna att återfå sin auktoritet och slippa, exempelvis, ge sig för påtryckningar från en rektor som rekommenderar lite betygsinflation för att få fler kunder.

Det finns nackdelar med ett sådant system, inte minst att eleverna då börjar studera enbart för att nå goda provresultat. Men mänskligheten har inte uppfunnit något bättre sätt att hantera en situation där olika skolor kan befaras sätta betyg efter olikartade kriterier. Problemet uppträder till exempel hos amerikanska universitet som tar emot inträdesansökningar från studenter från hela världen. De betyg eleverna fått från sina respektive undervisningsanstalter är naturligtvis inte jämförbara. Universitetens främsta urvalskriterium blir den ansökandes resultat i ett särskilt prov som kan avläggas i alla länder.

En ny universitetspolitik

(av Anders Björnsson)

Universiteten är sedan ett par decennier tillbaka en krisbransch. De levererar för litet och inte vad allmänheten betalar för. Detta hänger delvis – men bara delvis – samman med det allmänna skolväsendets kollaps och tillströmningen av allt sämre förberedda studenter. Krisen har även inneboende orsaker. Den kan iakttas i flera västländer, men i Sverige har den sina särdrag. Hos oss har balansen mellan akademi och politik blivit allvarligt rubbad.

Redan åren efter andra världskriget började den högre utbildningen att expandera, antalsmässigt och geografiskt, utan att det alltid fanns efterfrågan på högutbildade människor. Bland universitetsfolk och hos statsmakterna förekom en oro för överproduktion av utbildade. Men man ändrade sig efterhand och tänkte sig att utbudet skulle skapa sin egen efterfrågan; det skulle få multiplikatoreffekter genom att kunskapen skapade utveckling. Varje region och medelstor ort med anseende borde således ha en egen högskola. Detta skulle – tillsammans med flygplats, motorväg, konserthus – hålla landsändan vid liv. Det var ett utslag av den sociala ingenjörskonst som under de första efterkrigsdecennierna hade sin glansperiod.

För tio år sedan fanns det följaktligen närmare fyrtio högre lärosäten i landet. Det var uppskattningsvis tjugofem för många. De allra flesta småhögskolor har haft svårt att hålla en acceptabel intellektuell standard, och ingen av dem förfogade till en början över en majoritet disputerade inom sin lärarkår; i vissa fall rörde det sig om en andel på tjugoprocent. Fusioner övervägdes efter ett tag och har genomförts i någon utsträckning.

Samtidigt skedde en ytterligare kvantitativ expansion genom att tillträdeskraven till många utbildningar sänktes (betygsinflationen i skolan drog ned den faktiska nivån ytterligare) och genom att högskolestudier började ses som ett arbetsmarknadspolitiskt instrument. Arbetslöshet bland unga kunde på detta sätt döljas och skjutas på framtiden – den officiellt proklamerade målsättningen blev att hälften av en ålderskohort skulle ha bedrivit högskolestudier. (I och för sig ingen fantastisk siffra; i Israel har den legat på 70 procent.)

Det betyder i praktiken att universiteten har förväntats göra någonting annat än de har varit till för – deras traditionella uppgift bestod i att producera och lära ut avancerad kunskap som inte kunde fås på andra vägar.

Och det är dessutom mycket som talar för att universiteten på område efter område har blivit omsprungna i sitt ursprungliga syfte av andra kunskapsproducenter som kan betala mer och ge sina medarbetare bättre arbetsförhållanden: forskningstunga industriföretag, utredande förvaltningsmyndigheter, organisationer i civilsamhället som bygger upp databaser och anställer företrädesvis forskarutbildad personal. Dessa organisationer slipper bördan av omotiverade och lågpresterande studenter, och deras huvudmän – på marknaden, i byråkratin, i föreningslivet – är för sin del angelägna om att varje satsad krona i intellektuellt kapital ska ge utdelning.

Man skulle kunna säga att det moderna – eller rättare sagt: det post-moderna – universitetet har fått i uppdrag att göra allt och inget. Knappt något har blivit viktigare eller oviktigare än någonting annat.

Från 1960-talet hade statsmakterna, politikerstyret, en strävan att strömlinjeforma och samla all utbildning under en hatt – en strävan i tidens rationalistiska anda. Detta mötte

inledningsvis motstånd bland lärare och studenter på universiteten, särskilt dessas fria fakulteter – för det var meningen att det inte skulle finnas några fria fakulteter i fortsättningen, all universitetsundervisning (eller utbildning som den kom att kallas) skulle vara bunden, strukturerad efter linjer (fasta studiegångar) och yrkesinriktad. Yrkesgrupper som strävade efter att höja sin status ville in på högskolan, till exempel arbetsterapeuter, som dittills utbildats i två- eller treårig yrkesskola, alltså snäppet under gymnasiet.

Det hela fick till följd att universitetet blev en blandning av det mesta och inte nödvändigtvis ett tillhåll för de bästa. De började göra saker som de inte var så bra på. Allt gick inte fel. Arbetsterapi utvecklades till en profession med full akademisk examinationsrätt, och det har ingen kunnat klaga på, allra minst patienter och skadelidande.⁶³ Men när en högskola anordnar poänggivande kurser i vinets historia, serieteckning eller schackpedagogik, då rör det sig faktiskt om ren hobbyverksamhet. En hel del av det som högskolan idag ägnar sig åt skulle nog skötas bättre av det omgivande samhällets många organisationer – om det sedan gäller hobby eller folkbildning, yrkeskurser eller grunderna i tidningsmakande och vinprovning.

Det är nu inte bara tillträdeskraven som har sänkts på svenska universitet utan även examinationskraven.

En reform som genomfördes under Bildt-regeringen (1991–94) gjorde tilldelningen av fakultetsmedel, alltså statsmaktens pengar till högskolan, avhängig av antalet så kallade helårsprestationer. Det var en reform enligt planekonomisk modell: ju större output dess större statlig ersättning.

63 Anders Björnsson, *Organisationen som skapade en profession. Nedslag i FSA:s och de svenska arbetsterapeuternas historia*. Stockholm: FSA 2012.

Måttet var uteslutande kvantitativt, mängdrelaterat, och det bidrog till att sänka kvaliteten på produkterna (studenterna). Universiteten maximerade intäkterna genom att se till att det blev många avklarade kurser.

Detta har fått allmänt omvittnade oönskade konsekvenser. Studenter väljer bort krävande ämnen (så att de inte i onödan ska riskera att bli underkända, en ångslan som delas av deras lärare, måna om sin anställningstrygghet, underkastade administrativa bördor). Och som en organisationsforskare har uttryckt det: "Många universitets- och högskoleledningar tycks mest intresserade av genomströmning och av att få allt att se formellt bra ut i förhållande till UKÄ och andra intressenter."⁶⁴ Hela universitetens ekonomi bygger på genomströmningen, inte på om det de gör är excellent eller ej.

Genomströmning kräver tillströmning. Universitet och högskolor vill inte få dåligt rykte, eftersom de i konkurrensen om studenter (som är detsamma som konkurrensen om medel) är beroende av att tillräckligt många söker till just deras lärosäte. Merparten av en högskolas informationsbudget reserveras således till publika ansträngningar (reklam) för att hålla söktrycket uppe. Det har funnits högskolor under de gångna tjugo åren som har haft ett söktryck på 0,1 – alltså en sökande på tio tillgängliga studieplatser. (Särskilt oattraktiva tycks platserna på landets lärarutbildningar ha blivit – för en generation sedan slogs dessa ännu om eliten.)

En följd av denna utveckling är att hela den akademiska professionen har sjunkit i anseende och självrespekt. Det är ingen längre som kan göra sig lustig över professorn i elfenbenstornet. En akademisk karriär lockar färre och färre av

64 Mats Alvesson, *Kvalitetskris hotar högskolan*, Svenska Dagbladet Brännpunkt 21/11 2013.

briljanserna. Universitetsläraren (som har givits minimal tid för egen forskning – han måste ofta ta tjänstledigt för att hinna med den och meritera sig) är inte självklart en person som platsar på andra kvalificerade arbetsmarknader.

Till detta kommer att den akademiska universitetsprofessionen som sådan har devalverats. Den har sett sin reallön falla drastiskt. Universitetsprofessorer har förlorat sin oavsättlighet (de var fram till början av 90-talet tillsvidareförordnade, med samma författningsmässiga ställning som domare). Den akademiska personalen har alltmer motats ut ur universitetens styrande organ. Konsistorier och universitetsstyrelser har numera en bastant majoritet av så kallade allmänrepresentanter (politiker, näringslivsdirektörer, organisationsbyråkrater). Vid ett tillfälle var rentav landets rikspolischef – en socialdemokratisk ämbetsman – ordförande i styrelsen för Stockholms universitet. (Inte ens i Sovjetryssland på sin tid var det tänkbart att KGB-chefen skulle ha suttit ordförande i Moskvauniversitetets styrelse.)

Fram till halvårsskiftet 1993 utnämndes professorer av regeringen på så kallad fullmakt, och det var då näst intill omöjligt att avsätta en obekväm professor. Ett universitetsprofessorer (plus representanter för vissa andra kategorier) valde rektor bland de sina. Rektor företrädde verksamheten och ledde arbetet i styrelse eller konsistorium. Idag rekryteras rektor externt. Hon utses av regeringen och anställer (och avsätter) sina professorer. Vilka regeringen ska kalla till ledamöter i högskolans styrelse är det också hon som utpekar. Dekaner (det vill säga ordförandena i fakultetsnämnderna) väljs inte heller längre utan tillsätts uppifrån, av rektor – utom på universiteten i Lund, Stockholm och Uppsala som tills vidare har hållit stången. Överallt har kollegiala styrformer

byggda på självförvaltningens principer trängts undan och en hierarkisk linjeorganisation etablerats.⁶⁵

Istället för den gamla professormakten (som balanserades av den kollegiala kontrollen) har vi fått ett rektorsvälde utan många inskränkningar. Detta var vad den så kallade autonomireformen på 00-talet förde med sig. Universitetsledningarna fick fria händer, men den akademiska friheten (lärofriheten) naggades betänkligt i kanten. Förhållandet avspeglas av att ytterst få obekväma röster vågar komma till tals i dagens universitetsvärld. Förr kunde professorer protestera. Det gör de inte längre. De är livrädda om sina anslag och sina tjänster. De disciplineras och kuvas dagligdags av rektorsväldet. Det fegas i väldig omfattning. Man måste visa sig nyttigt och beställsam. Högskolans varumärke framförallt.

Det sagda klargör ett antal saker. Svenska universitet ägnar sig i allt lägre grad åt sin kärnverksamhet och sätts att lösa andra(s) problem – om det sedan är den latenta ungdomsarbetslösheten eller den långsiktiga ekonomiska tillväxten – vilket givetvis är långt ifrån säkert att de förmår göra. Med andra ord: De tvingas göra saker de klarar dåligt eller inte alls. De bidrar därmed starkt till att öka sin egen irrelevans. De stöter bort verkliga begåvningar och kreativa människor som värdesätter frihet i arbetet, vilket inte är detsamma som slapphet i studier. De håller i tilltagande utsträckning på med intellektuell låtsasverksamhet. De är inte mera oberoende tankesmedjor utan fångade i tvånget att uppfylla uppställda planmål (som helårsprestationerna). Allt detta är uttänkt, gillat, frambringat och stadfäst av statsmakten.⁶⁶

65 Henrik Björck, *Om kollegialitet*, Stockholm 2013. SULF:s skriftserie XLI. Se även Elin Sundberg, *Autonomireformen – vad hände med det kollegiala styret?*, Uppsala universitet, Statsvetenskapliga institutionen, 2013, C-uppsats.

66 Det ska erkännas att Sveriges erfarenheter av ett universitetssystem i sön-

Trots all frihetsretorik har de svenska universiteten förlorat sin särprägel. Högst renommerade universitetsforskare talar om sig själva som ”verkstadsgolvet”. De är satta under faktiskt förmynderi. Tidigare fanns ett förtroende mellan akademi och stat, en arbetsdelning, att var och en svarade för sitt. Nu förutsätts akademiker vara den politiska maktens springpojkar, i viss mån också marknadens. Det borgerliga, det goda liberala samhällets prydnad – universitetet – har blivit något som börjat likna en förvaringsanstalt för unga människor som inte vet vad de ska göra av sina liv.⁶⁷ Och frågan kan ställas: om massuniversiteten har upphört att vara den förnämsta platsen för elitutbildning, var fostras då samhällseliten? Risker är att meriter väger lätt och förbindelser betyder allt, som på den feodala tiden.

Så kan man inte ha det. Krisen är ett faktum, men måste den leda ut i en förödande katastrof, i undergång?

En spridd uppfattning är att den statliga styrningen utgör hämskon, det som invalidiserar högskolesektorn. Det är inte så säkert. Högskolans intellektuella fall har pågått samtidigt med en avreglering inom sektorn. Staten har skenbart dragit

derfall inte är inikt. Stephen Greenblatt (The New York Review of Books, vol 61:2, 2014) beskriver någonting motsvarande för Berkeley-universitetet i Kalifornien: ”[D]et mest framstående offentliga universitetssystemet i världen genomgår en antagligen irreversibel omvandling till en för studenterna ganska dyr, halvprivatiserad inrättning av otillräcklig kvalitet i permanent budgetkris... Det finns ingen aktiv lärarkår som deltar i de viktiga besluten [som i stället] fattas av professionella administratörer som sitter skyddade i sina kontor och bestämmer bakom stängda dörrar, publicerar pressmeddelanden och bara sällan uppträder på universitetsområdet och då endast för att presentera nya besparingsåtgärder som beslutats av [politikerna] och för att tillhålla dekanerna att inte föreslå några ovärdiga kandidater till tjänster som ska besättas.”

67 Ett kraftfullt liberalt försvar för den akademiska frihetens principer finner man i historikern Conrad Russells lilla skrift *Academic Freedom*, London, Routledge, 1993. Russell hade då skriften utgavs varit talesman i utbildningsfrågor för det liberaldemokratiska partiet i brittiska överhuset.

sig tillbaka genom att inte lagstifta om detaljer men stärkt sitt grepp om högskolan genom att göra rektor till myndighetschef. Ägandeformer kan absolut ha sin betydelse, men internationella studier visar att privatägda eller halvoffentligt universitet generellt sett inte presterar bättre utan snarare sämre än statliga.⁶⁸ Och det är också föga som tyder på att Göteborgs och Stockholms högskolor medan de ännu var privata institutioner (fram till 1954 respektive 1960) var mera framstående än de traditionella statsuniversiteten i Lund och Uppsala eller Karolinska institutet.

Ändå finns det anledning att fråga sig om den akademiska frihetens institutioner inte borde berövas sin karaktär av statliga myndigheter och få en speciell konstitutionell form – det är en tanke som bland andra statsvetaren Bo Rothstein har fört till torgs.⁶⁹ Stiftelseformen kunde vara en utväg, men då skulle man behöva en förmögenhetsmassa, ett eget kapital, på uppemot 100 miljarder kronor för att ett lärosäte med normal avkastning skulle kunna stå på egna ben när det gäller driften. Annars skulle beroendet av offentliga medel kvarstå. Samgående mellan flera lärosäten och generösa privata och statliga donationer torde vara förutsättningar för en sådan modell. Kanske kunde ett mönsteruniversitet med internationell attraktionskraft skapas på skandinavisk, nordisk eller Östersjöbasis. Det skulle i viss mån handla om ett framåtblickande återskapande.

Man måste helt säkert tänka i termer av inte bara massa utan framförallt spets. För att korrigera för dåliga förkunsa-

68 Stefan Collini, *From Robbins to McKinsley. The dismantling of the universities and Sold out. The cost of university privatisation*, London Review of Books, vol. 33:16, 2011 respektive vol. 35:20, 2013.

69 Särskilt artikeln *Ett grundlagsskydd för forskningens frihet*, i Bo Rothstein, *Förargelseväckande beteende. Om konsten att inte sitta stilla i båten*, Stockholm, SNS Förlag, 2008.

per i ungdomsskolan bör inträdesprov ersätta skolbetygen som kvalifikationsgrund för överskådlig tid. En hel del av det som görs på högskolorna idag bör kunna läggas över på andra institutionella aktörer – i enlighet med grundtanken i denna bok, om det goda samhället. Bildningsförbund, intressebaserad nätverksinläring, studier av språk och annat i främmande land – mycket av detta är redan testat och praktiserat. Det akademiska skulle behöva krympas och renodlas utan att bli till en exklusivitet, ett överklassnöje. Den överutbildning som det talas om på fackligt akademikerhåll bör tas på allvar. Den terapeutiska högskolan är en ekonomiskt ohållbar inrättning. Ett skärpt examensförfarande – med inslag av censursinstitutioner i de forna läroverken – måste till för att motverka lågpresterande praktik på universitet och högskolor.

Den viktigaste uppgiften är kanske inte institutionell utan mental: att få till stånd ett krismedvetande, inom och utom sektorn. Det är inte första gången i historien som man har ställts inför en sådan uppgift. På 1600- och 1700-talet var de europeiska universiteten stela och förstockade. De lärde ut förlegad kunskap, och de skapade ingen ny. Då togs i föregångsländer som Frankrike och England initiativ till fristående vetenskapsakademier där modern forskning kunde äga rum, främst inom naturvetenskaperna. Akademierna blev nav i en veritabel kunskapsexplosion. De stöddes av ländernas ledande kretsar, upplysta monarker, utan att böja sig för politiska makten. De skaffade sig en trygg ekonomisk bas, genom mecenater och gynnare. De spred optimism i samhället runtomkring sig.

Ja, detta var upplysningens tidevarv. Flertalet upplysningsfilosofer var inte universitetsmän. De trivdes i salongernas värld, de författade verk som kunde förstås av vanligt folk och

med sina många projekt bidrog de till att höja den allmänna bildningsnivån i samhället. De var sin tids nätverkare och de hade en nästan religiös tro på framsteget.

Wilhelm von Humboldt i Berlin gjorde någonting liknande i början av 1800-talet med grundandet av det första forskningsuniversitetet som blev mönsterbildande för framgångsrika akademiska miljöer runt om i världen.⁷⁰ Det skulle inte främst vara en anstalt för utbildning av ämbetsmän, och det är bland annat succén för Humboldts idéer som kan förklara att Tyskland kom att bli den Nobelpristätaste nationen under prisets tre-fyra första decennier – fram till den intellektuella utvandringen över Atlanten.

Med andra ord: den tidens krismedvetande födde någonting nytt. Men det byggde på någonting som var gammalt och beprövat. Den intellektuella autonomin hade sina rötter i skråväsendets kvalitetskontroller och självstyrande korporationer. Det vilade ytterst på ett samförstånd med härskaren, och samförståndet var ömsesidigt – om vetenskapen fick sköta sitt, så skulle den inte lägga sig i statens styrelse. Den arbetsfördelningen behölls långt fram i tiden, och det var först när den politiska makten fick för sig att forskarsamhället satt inne med lösningen på stora samhällsproblem (om det sedan gällde energiförsörjning, trafikplanering eller miljöförstöring) som kontraktet bröts och den enskilde forskaren började få status av en allt-i-allo.

Jag har inga konkreta recept på hur ett nyvaknande idag skulle kunna se ut. Jag anser att en nytändning är nödvän-

70 Thorsten Nybom, *A rule-governed community of scholars. The Humboldt vision in the history of the European university*, i Peter Maassen & Johan P. Olsen, *University dynamics and European integration*, Dordrecht, Springer, 2007, och *The most 'Gracious Mother' of them all. A joyous yet ambiguous celebration in Berlin*, Baltic Worlds, vol. 3:3, 2010.

dig. Jag tror att det bara till dels kan ske inom etablerade akademiska ramar. Det lär bli nödvändigt att bryta sig loss. Förebilder bör man vara försiktig med och entreprenörskap inom företagsvärlden går inte alldeles enkelt att överföra till den akademiska verkligheten. Men pionjärerna inom den digitala revolutionen bröt sig faktiskt loss. De gjorde saker som först verkade galna. Och de gjorde nästan allting på ett oväntat sätt.

Ett gott liberalt samhälle skulle applådera den typen av avvikande eller uppstudsigt beteende. Det skulle inte bygga fast den intellektuella nyfikenheten i påkostade campusområden som inom kort kan stå lika övergivna som landsortskyrkor från 1800-talet och fortet i Bodens fästning. En forskares närmaste samtalspartner finns idag inte på granninstitutionen utan i Sidney eller Vancouver. Det kanske inte behövs några rektorsämben eller forskningsfinansieringsbyråkratier i framtiden, lika litet som man måste dras med helårspresentationer eller sådant improduktivt arbete som går åt till att under flera månader varje år fila på ansökningar om externa medel, forskningsanslag, som i 90-95 procent av fallen ändå avslås.⁷¹ Dessa externa medel, inte minst de som kommer från EU-byråkratins strategiska ramprogram och som måste motfinansieras med pengar tagna ur den nationella forskningsbudgeten, är i sig styrande och riskerar att låsa fast vetenskapen i redan uppnådda resultat i stället för att göra det som är oväntat och uppstudsigt.

71 Enligt muntlig uppgift från Vetenskapsrådet och Riksbankens Jubileumsfond. Och som inte detta var nog förekommer idag på lärosätena att institutionschefer uppmuntrar sina medarbetare att söka externa enligt ett belöningssystem: ju fler ansökningar oavsett utdelning desto större tilldelning av de fasta, statliga så kallade fakultetsanslagen!

Ja, kanske morgondagens akademiker helt enkelt vill bli lämnade i fred de också, med den lust och mening som måste vara drivkraften när hjärnan sätts på prov. Lämnas i fred? Det betyder inte att man vänder ryggen åt dem och att det de gör måste bli ointressant. Men de ska inte utsättas för diktat från centrala myndigheter eller för en rektorsdiktatur – jämför med amatöridrotten och tävlingssporten som är skyddade från politiska ingrepp. Däremot måste givetvis forskningsresultat och undervisningens kvalitet utsättas för granskning. Men det sker lämpligen genom kritisk forsknings- och vetenskapsjournalistik, genom offentlig debatt, genom forskares kommunikation med en vaken allmänhet.

De tappade sugarnas sjukvård

(av Nina Rehnqvist)

Även om det finns mycket som skiljer sjukvårdens värld från skolans och universitetens världar så finns likheter på åtminstone en fundamental punkt: professionerna är demoraliserade. För fyra, fem årtionden sedan var de aktade eliter. Idag är de deklasserade, vilket märks både i den respekt med vilken de bemöts och i plånboken.

Värst ut är nog lärarkåren, men läkarna rör sig i samma riktning. Intagningspoängen sjunker på de medicinska fakulteterna vilket är ett tecken på läkaryrket blir allt mindre attraktivt. En talande detalj i sammanhanget är att läkarstudenterna numera sällan är barn till läkare, vilket tidigare var en vanlig ordning. Bättre än andra vet läkarnas barn vad jobbet innebär.

Till stor del handlar det om makt. På gott och ont var läkaren tidigare en oomstridd auktoritet med full kontroll

över sin arbetssituation och relationen med patienten. Det kom ingenting emellan.

Från 1960-talets slut genomfördes en rad förändringar som successivt flyttat makt från läkarkåren till politiker, administratörer och olika slags specialister, till exempel inom IT. Idag har läkarna helt förlorat sin ställning som oberoende yrkesutövare. Deras yrkessituation påminner numera mer om den löneanställda arbetarens – löpandebandarbetarens, hävdar många inom yrket – än om den som gamla tiders autonoma fria professioner erbjöd.

Framför allt upplever sig läkarna onödigt kringskurna av administrativt krångel som påtvingas dem av ansiktslösa byråkrater utan, enligt läkarna, förståelse för den relation läkaren måste ha med sin patient. De upplever att deras tid stjäls från patienterna och att deras arbete snedvrids av obegripliga och obefogade skäl.

De retar sig exempelvis på tvivelaktiga dokumentationskrav i dysfunktionella och osammanhängande IT-system. Vid ett patientbesök kan läkaren tvingas logga in i åtminstone fyra olika datasystem: ett för att läsa laboratorieresultat, ett annat för att läsa och skriva i patientjournal, ett tredje för patientadministrativa ärenden, ett fjärde för att läsa sjuksköterskejournalen. Fler kan förekomma, till exempel datasystem för kvalitetsregister. I vissa fall förekommer olika slags specialdokumentation, exempelvis rapportering av antal handtvättar på operationsavdelningar. Inom primärvården har man reagerat på uppmaningen att förhålla sig om och registrera patienternas "levnadsvanor" oavsett vilken åkomma de söker för.

Det är lätt att förstå att sådant faktiskt kan begränsa det antal patienter en läkare kan ta emot per dag. Just detta framgår

också av internationell statistik. Av alla OECD-länder klarar Korea sig bäst och Sverige sämst på den punkten. Koreanska läkare har ungefär 6 500 patientbesök om året, medan svenska läkare bara klarar av runt 1 300 besök per år.⁷²

Det är en grannlaga uppgift att fastställa huruvida dokumentationskraven verkligen kan förklara svenska läkares låga produktivitet. Jag är inte helt säker. Visst hämmar krånglet läkarnas arbetsförmåga, men liksom när det gäller lärarna handlar det också just om tappade sugar, om en framväxande kultur av bristande engagemang, en kultur som bland annat leder till att folk sitter i vad som för mig förefaller vara alltför många och onödiga möten.

Låt mig nämna ett exempel bland många på reformer som bidragit till denna utveckling: sjukronorsreformen år 1970. Reformen beskrevs så här av fd överläkaren och landstingspolitikern Nils Brage Nordlander i en artikel i *Läkartidningen*:

År 1970 genomförde den socialistiska majoriteten i riksdag och landsting den s k sjukronorsreformen. Den innebar att sjukhusläkarnas och provinsialläkarnas privatmottagningar avskaffades. Tidigare hade dessa haft en grundlön för att finnas till hands och för vård av inneliggande patienter. Därutöver hade de som löneförmån rätt till privatpraktik på sin arbetsplats och betalade s k eth (ersättning till huvudman) för lokal och personal som man utnyttjade för mottagningen. I fortsättningen skulle

72 *Health at a Glance 2013*, OECD Indicators. Någon kan misstänka att skillnaden beror på att svenska läkare tillbringar så mycket mer tid med patienten, vilket rimligtvis skulle göra patienten nöjdare. Men undersökningarna tyder inte på det. Sverige ligger i botten även när det gäller vad patienterna tycker om konsultationens längd, om huruvida läkaren lämnat bra förklaringar, om delaktighet i beslut och om möjligheter att fråga om viktiga saker.

läkarna bli totalavlönade och inkomsten av mottagningen skulle inkasseras av landstinget.

Läkarförbundet lockades att godta avtalet genom att läkarnas grundlön höjdes avsevärt. Särskilt fäste man sig vid att alla läkare nu skulle få likvärdiga villkor. Förut hade vissa specialiteter stora inkomster av mottagningarna, t ex otologerna, som snabbt kunde bestämma diagnos och terapi och hann med många patienter, medan t ex psykiatrerna måste ägna längre tid till varje patient och sålunda tjänade mindre.

Vad ingen tycks ha tänkt på var konsekvenserna för patienterna. Tidigare kunde envar ringa och beställa tid hos en sjukhusspecialist som man hade förtroende för, och fick i regel komma ganska snart. Hos provinsialläkarna gick man och satte sig i väntrummet, och doktorn arbetade tills detta var tömt.

Genom denna sk reform uppkom snabbt långa köer, ty läkarna tillämpade nu reglerad arbetstid och gick hem kl 17. Det fria läkarvalet försvann, ty vid landstingets mottagningar växlade läkarna ofta, och man kunde inte beställa tid hos någon man tidigare lärt känna och uppskatta. Den tidigare så värdefulla läkar– patientkontinuiteten försvann till stor skada för patienten, som inte fick träffa den läkare hon lärt känna utan tvangs upprepa sin sjukhistoria igen för en ny doktor, men också till nackdel för läkaren, som inte kunde följa utvecklingen hos sin patient, vilket är en väsentlig del av det livslånga lärandet.⁷³

Beskrivningen må förefalla hårdragen. Jag var själv en av de yngre läkare som stödde sjukronereformen när den kom

73 *En ödesdiger »reform«*, Läkartidningen, 2006-02-22 nummer 8

(åtminstone delvis eftersom vi inte hunnit bygga upp några patientkontakter och därför inte förlorade något på att privatpatienterna försvann men däremot vann mycket på att arbetstider reglerades och månadslönen höjdes). Numera är jag dock böjd att hålla med de äldre läkare som på ett tidigt stadium varnade för reformens konsekvenser.

Inte minst allvarlig är bristen på överblick och kontinuitet i vårdkedjan. Om vi betraktar vårdkedjan som ett löpande band där olika läkare bemannar olika stationer medan patienterna kommer farande under sina vårdepisoder så kan vi göra en betydelsefull observation. Om det löpande bandet hade producerat bilar skulle det ha funnits en medveten, noggrant planerande vilja som övervakade processen, nämligen de ingenjörer och tekniker som en gång gjort upplägget; eftersom bilarna är likadana räcker det med ett planeringstillfälle. Men patienter är inte identiska liksom bilar. Det behövs en medveten, förhoppningsvis inkännande och planerande vilja för varje enskild patient. Den rollen kunde patientens egen läkare ha i det gamla systemet och borde enligt Hälso- och Sjukvårdslagen finnas i det nya systemet. Men den rollen saknas i praktiken på det hela taget i dagens sjukvårdssystem, vilket kan få förödande konsekvenser. Det är nog ingen tillfällighet att misstag och felhanteringar inom vården kostar 12 procent av de totala vårdkostnaderna genom att misstagen krävt nya åtgärder.

Även om man kan skylla en hel del på ett antal reformer och administrativa modeidéer som påverkat vårdapparaten under de gångna decennierna – det så kallade New Public Management med sitt dokumentationsraseri är ett av de senaste – så måste man erkänna att processen till stor del har varit oundviklig.

Det gamla systemet innebar att patienterna köpte sjukvård. Den som hade mest pengar kunde köpa sig den bästa vården. Visserligen tillämpade läkarkåren ett system som innebar att fattiga människor fick billig eller gratis vård – och vissa läkare var mer generösa än andra – men det var ändå en ordning som inte rimligtvis kunde försvaras i längden när nya idéer om demokrati och allas lika värde fick fullt genomslag.

När staten tog över det fulla betalningsansvaret från patienterna var uppstod ett nytt kontrollproblem: hur skulle man förhindra att läkarna missbrukade sin ställning till att lura staten på pengar? (Att detta faktiskt var en tänkbar möjlighet uppdagades på 1960-talet när en skatterazzia mot läkarkåren visade att en överväldigande del av läkarna hade skattefuskat med pengarna från privatpatienterna. Detta blev en rejäl prestigeförlust för läkarkåren och definitivt en händelse som väckte politikernas vilja att kontrollera denna självsäkra elit.)

Så länge ekonomin var en fråga enbart för läkare och patient fanns inte just detta problem. Visserligen kunde en läkare "lura" en patient i bemärkelsen ta rejält betalt, men om det inte passade patienten kunde hon välja en annan läkare. Men politikerna hade ingen annan, konkurrerande läkarkår att vända sig till; det var bara att betala. Politikernas lösning var att ge läkarna månadslön i stället för betalning per prestation. Och i och med att läkarna blev löneanställda och fick reglerad arbetstid uppstod just de nackdelar som Nils Brage Nordlander pekar på i sin artikel.

Men om det gamla kallets sönderfall och kårens demoralisering är faktorer som förenar lärar- och läkarkårerna finns en annan faktor som gör skillnaden dem emellan näst intill himelsvid: den tekniska utvecklingen. När det gäller pedagogi-

ken har inga märkbara tekniska framsteg gjorts på årtionden (även om det säkert finns pedagoger som påstår det). Men för läkarna är situationen totalt annorlunda. Utvecklingen av läkemedel och medicinsk teknik går med svindlande hastighet. Effekterna av detta är välgörande och uppenbara. Sjukdomar kan botas som för bara några år sedan var dödliga, människors livskvalitet kan förbättras på ett vidunderligt sätt, den genomsnittliga livslängden ökar kontinuerligt, till stor del på grund av de underverk som vårdapparaten med sina nya hjälpmedel kan åstadkomma.

Det är läkarna och den övriga vårdpersonalen som hanterar dessa magiska verktyg. Att vårdpersonalen inte deklarerats på samma förödande sätt som lärarna beror sannolikt just på denna faktor. Till skillnad från lärarna har läkarna den speciella förmånen att vanligt folk inte gärna kan föreställa sig att de kunde göra jobbet lika bra själva. Inom vården, till skillnad från skolan, kan det handla om liv och död. Ingen förnekar att vården är på allvar.

Vi vet att resultaten rasar inom skolan. Sannolikt hade det gått på ungefär samma sätt inom sjukvården om det inte varit för den tekniska utvecklingen. Den fråga jag ställer mig är hur mycket bättre det skulle kunna gå inom vården än vad det faktiskt gör om vi kom till rätta med demoraliseringen, med de tappade sugarna.

Det handlar om ett skapa – återskapa – en bra vårdmiljö med ömsesidig tillit utan tappade suger. Det handlar om att få in en ny anda, där läkare och annan vårdpersonal påminner sig lite om hur det var att tillhöra ett kall, där den första fråga man ställde sig i varje besvärlig situation var vad man själv kan göra i stället för att förvänta sig åtgärder från andra.

(Jag säger inte att kåren helt saknar kallets instinkter, bara att den andan måste förstärkas.)

Jag skulle vilja se en nationell kraftsamling för en bättre vårdmiljö och en bättre vårdkultur. Jag skulle vilja att det inrättades en delegation bestående av socialministern, ordförandena i Sveriges Kommuner och Landsting, Läkarförbundet, Vårdförbundet, representanter för olika patientföreningar, Handikappförbunden och kanske fler relevanta personer.

Jag tror att alla dessa håller med mig, kanske inte i varje ord, men i min allmänna känsla av att vården behöver ett lyft som inte nödvändigtvis handlar om mer pengar, utan i stället om en kultur- och värderingsförändring, om att bygga tillit. Jag tror att alla dessa kan komma överens om att något måste göras.

Var ska man börja? En sak som borde ha åtgärdats för länge sedan är IT-strulet. Problemet är att många och inkompatibla system installerats oberoende av varandra. Här måste staten sätta ned foten och bestämma vilka kompatibla system som ska användas framöver. Det spelar ingen roll vilka man väljer, bara det fungerar.

En annan sak som genast behöver ses över är landstingens ersättningsmodell till vården, där varje station vid det löpande bandet – vårdkedjan – får betalt efter genomströmning vid just den stationen i stället för att betalningen tar hänsyn till slutresultatet. Det innebär exempelvis att en operationsavdelning saknar incitament att lägga ned lite extra ansträngning så att patientens chanser i slutändan blir så goda som möjligt.

Sedan tror jag att en sådan här delegation bör klona sig på regional nivå i landet så att vi får ett helt nätverk av samverkande grupper som verkar för ett lyft inom vården.

Jag vet inte om den välgörande förnyelse som jag efterlyser verkligen går att genomföra eller om jag bara jagar efter vind. Jag brukar avsluta mina föredrag med ett visa en bild av Don Quijote, den allvarlige och ädle, men lite stollige riddaren som trodde sig göra betydelsefulla insatser för mänskligheten men i själva verket bara slogs mot väderkvarnar. Jag hoppas jag inte är som han.

En ny syn på familjen

Det är inte så konstigt att politikerväldet har en tendens att kolonisera och försöka styra, eller åtminstone grundligt påverka, hela det övriga samhället. Ty enligt politikerparadigmets första tes har den politikerstyrda staten verktygen och förmågan att lösa alla förekommande problem. När politiker styr och ställer får det därför inte betraktas som resultatet av någon sorts härsklystnad. Enligt politikerparadigmet vore det ju tvärtom ett tjänstefel av dem att inte gripa in och ställa till rätta. Om de inte tar chansen att korrigera felen beror det, enligt andra tesen, på att de inte vill eller inte kan (eller eventuellt ingetdera), varvid de, enligt tredje tesen, bör bytas ut mot politiker av det rätta virket.

Den som eventuellt tror att politikervälde är detsamma som socialism skulle kunna föreställa sig att politikens välvilligt imperialistiska attityd gentemot resten av samhället i huvudsak inriktats på att förstatliga näringslivet, men så har det inte alls varit. Den institution som tagit mest stryk av politikerväldets ambitioner är familjen.

Politikernas avsikter uttrycks tydligt i regeringsformen, som i sin nuvarande gestaltning tillkom år 1974, således vid en tidpunkt när politikerväldet nått sin högsta nivå mätt som

den offentliga sektorns utgifter i förhållande till bruttonationalprodukten (och troligen också, om det hade gått att mäta, i termer av övermodig självsäkerhet).⁷⁴

På den mest framskjutna plats som kan tänkas – i första kapitlet – formulerar politikerna sitt främsta och högtidligaste löfte till medborgarna: ”Den enskildes personliga, ekonomiska och kulturella välfärd ska vara grundläggande mål för den offentliga verksamheten. Särskilt ska det allmänna trygga rätten till arbete, bostad och utbildning samt verka för social omsorg och trygghet...”⁷⁵

Det handlar alltså om att politikerna lovar att ”det allmänna”, över vilket de själva styr, åtar sig att sörja för medborgarnas behov. Ansvar för den enskildes liv, särskilt för hans arbete, bostad och utbildning, lyfts från den enskildes axlar och överflyttas till en överhet av politiker. Medborgarna ska

74 Det var i den vevan välfärdsstaten tog det stora språnget: ”Avgörande för välfärdsstatens utformning som vi känner den i dag var Lag om Allmän Försäkring som trädde i kraft 1963 (SFS 1962:381). Lagen utvidgas och ersättningsarna görs mer generösa från 1974 (SFS 1973:465). I denna regleras sjukpenningen, a-kassan, föräldrapenningen och förtidspensionen. Svenskar hade nu rättighet till stöd från det allmänna i en lång rad situationer. Det nya samhället kan ha tätt sig främmande för tidigare generationer som levt i ett lutheranskt samhälle med en stark tonvikt på att försörja sig själv och inte ligga det allmänna till last.” Martin Ljunge, op. cit.

75 Att det allmänna ska ”trygga rätten till arbete” är en försåtlig formulering. Den normala läsarten måste vara att politikerna lovar medborgarna arbete. En annan läsart skulle kunna vara att politikerna lovar att själva inte förbjuda människor att arbeta och ej heller tillåta någon annan att utfärda ett sådant förbud för att därigenom trygga ”rätten” till arbete. Men det kan inte vara så det är menat även om det faktiskt står så. Varför skulle någon ha intresse av att förbjuda andra att arbeta? Om meningen hade varit att politiken ålade sig att inte tåla inskränkningar i medborgarnas rätt att arbeta hade stadgandet varit analogt med medborgarnas rättighet att uttrycka sig fritt i tal och skrift – alltså att politiken ålägger sig att inte inskränka exempelvis tryckfriheten – och då borde formuleringen ha återfunnits bland fri- och rättigheterna i regeringsformens andra kapitel.

tas om hand. Politikens omtänksamma ambitioner minskar behovet av det sociala säkerhetsnät som familjen utgjort genom århundradena. Det är nästan som om familjen inte längre behövdes.

I regeringsformens andra paragraf stadgas följande: "Det allmänna ska verka för att demokratins idéer blir vägledande inom samhällets alla områden..." Detta är en oklar formulering, men den läsart som ligger närmast till hands är att det allmänna ska verka för att det representativa och parlamentariska statsskicket genom lagstiftning ska styra samhällets alla områden. En annan läsart är att all mänsklig verksamhet ska utövas enligt de regler och i de former som gäller för staten. Det är inte bara all offentlig makt som ska bygga på fri åsiktsbildning och lika rösträtt, utan all makt över huvud taget.

Om staten i ökande utsträckning ska reglera eller åtminstone påverka förhållandena "inom samhällets alla områden" måste naturligtvis det civila samhällets innersta kärna, familjen, påverkas.

Detta har också inträffat. Den kärnfamilj som politikerna under välfärdsstatens första fas i stor utsträckning lämnade ifred har nu alltmer kommit att kontrolleras genom lagstiftningen. Exemplet är legio: reglerad pappaledighet, ett bidragssystem som gör det mindre ekonomiskt betungande att genomföra skilsmässor, ett kommunalt barnomsorgssystem som ger föräldrarna ekonomiska incitament att inte ta hand om sina egna barn (genom låga avgifter och genom att föräldrarna via skatten får betala vare sig de utnyttjar den kommunala barnomsorgen eller inte), skyldighet för skolpersonal att anmäla föräldrar till de sociala myndigheterna vid minsta misstanke om att det pågår något i familjen som staten anser otillbörligt. Jämfört med förhållandena för ett halvsekel

sedan har staten i enlighet med sina deklarerade planer lagt ett finmaskigt kontrollnät över familjen.

Här inställer sig en relevant fråga: när politikerna försöker kontrollera det privata näringslivet uppstår ett ofta kraftfullt motstånd, så varför kommer inga motsvarande protester när politikerna börjar styra familjen?

I själva verket tycks medborgarna ofta föredra att vara beroende av staten snarare än av familjen och det övriga civila samhället. Tre tänkbara förklaringar presenterar sig. Den första är att staten för många utgör ett stabilare alternativ än de möjligen vacklande egna familjebanden. Den andra är att man kan tappa ansiktet inför sina nära och kära om man blir beroende av dem. Den tredje är att staten nog kan förväntas vara "snällare" i bemärkelsen mer generös och kravlös än de egna anförvanterna. Eller mer brutalt uttryckt: det är lättare att blåsa den anonyma och ansiktslösa staten än de egna släktingarna om man får för sig att hellre se på OS-finalen i fotboll än att arbeta utan att för den sakens skull behöva gå miste om dagsersättningen. För den som är lagd åt det hållet är den hyggliga välfärdsstaten med sin svaga kontrollförmåga och sin allmänt välvilliga hållning som gjord för att lura.

Hur den traditionella, västerländska kärnfamiljen uppstått vet man lika lite om som om uppkomsten av det övriga DGS. Grundtipset är att familjen och dess könsroller utvecklats evolutionärt genom årtusendena och så småningom funnit sin mest välfungerande form. Mindre lyckade arrangemang har sållats bort längs vägen. Exempelvis har evolutionen lärt människorna att skicka ut män, snarare än kvinnor, i krig. Det beror förmodligen inte på någon könsmaktsordning utan på att samhällena får svårt att reproducera sig om kvinnorna dör på slagfältet. De kulturer som satsade på kvinnoarméer, om

de verkligen funnits några, gick helt enkelt under och har sedermera inte avhörts.⁷⁶

Att fungera som socialt skyddsnät har emellertid inte varit familjens enda, eller ens främsta, funktion. Dess viktigaste uppgift är att dana ett uppväxande släkte, att fostra och förbereda nya generationers inlemmande och medlemskap i det gemensamma samhället. Denna uppfostrande roll är svår och tar lång tid för vår art. Det handlar ju inte om att bara leda de unga genom de första, hjälplösa åren och att bibringa dem ett rudimentärt språk för att sedan, i sjuårsåldern eller däromkring, skicka ut dem för att hantera sina liv under instinkternas ledning. DGS kräver mycket mer av sina medlemmar, till exempel dygder, goda värderingar, solidaritet och gott uppförande. Att träna upp sådana förmågor kräver åratals indoktrinering och ofta ett oändligt engagemang från de vuxnas sida.

Det är på just den punkten som familjen visat sig vara en oöverträffad och omistlig institution. ”Eftersom ett samhälls kvalitet i sista hand beror på dess medborgares karaktär”, skrev den engelske 1800-talsfilosofen Herbert Spencer, ”och eftersom medborgarnas karaktär påverkas mer av tidig träning än av något annat måste vid dra slutsatsen att familjens välmåga är fundamentet för samhällets välmåga”.⁷⁷

Tyvärr är familjelivet inte alltid en dans på rosor. I det muntliga äktenskapskontraktet flaggas inte bara för lust, utan

76 Man kan notera att den gängse föreställningen om familjen sitter så starkt att västvärlden, när familjen under de senaste årtiondena liberaliserats genom införandet av samkönade äktenskap, fortfarande behållit tvåsamheten, som är familjens mest fundamentala särdrag vid sidan av tvåkönsamheten. Alla förslag om att införa månggifte, som ju till skillnad från det samkönade äktenskapet faktiskt prövats här och där genom historien, och fortfarande tillämpas, har i västerlandet avvisats med rysningar.

77 *On Education: Intellectual, moral, and physical*, 1861

också för nöd, vilket inte alla kontrahenter till en början fäster så stor uppmärksamhet vid. Men äktenskapet är verkligen ett paket av blandade vedermodor, hårt och målinriktat arbete, framför allt med barnuppfostran, samt kärlek och sorg. För att förhindra att de omistliga familjerna bryter samman har välfungerande samhällen därför utövat ett socialt tryck på sina medlemmar att till varje pris hålla ihop äktenskapen. Ibland har statsmakten lagt sig i och stiftat lagar som försvårat skilsmässor.

För ett halvt århundrade sedan började denna ordning upplösas i Sverige och den övriga västvärlden, vilket troligen hade de två orsaker som tidigare antytts. För det första utvecklade västvärlden under årtiondena efter andra världskriget ett mirakulöst välstånd som kom i stort sett alla samhällsmedlemmar till del. Hela folk lyftes in i ett näst intill obegripligt överflöd och fick en livskvalitet som inte ens kungar kunnat drömma om några hundra år tidigare om man ser till sådant som chanserna att överleva barndomen, möjligheterna att ha tänderna kvar efter fyrtioårsåldern, att åka på solresor på vintern, att äta grönsaker året runt, att slippa oroa sig för missväxt och lunginflammation. Utvecklingen skänkte människorna en tidigare okänd trygghet och välfärd helt oberoende av välfärdsstaten. Det säkerhetsnät som familjen erbjuder blev inte lika nödvändigt längre.

Den andra orsaken är förstås välfärdsstaten, som organiserade sig för att gripa in till den enskildes beskydd vid olika händelser som kunde besvära henne, till exempel arbetslöshet, sjukdom och ålderdom. Dessa två faktorer, den ekonomiska utvecklingen och välfärdsstaten, framför allt den förra, praktiskt taget onödiggjorde familjen. Från att ha varit överlevnadsverktyg i en snål och ogin värld började familjen

nu betraktas som en konsumtionsvara som alla andra som skulle ge sin beskärda del av njutning och konsumentnytta eller också läggas på hyllan bland de andra utrangerade produkterna.

Det nya välståndet kom också att påverka människornas livsuppfattning på ett annat sätt. Frågan vad livet egentligen handlade om började få ett nytt svar. Så länge fattigdom och osäkerhet råder handlar livet om mat på bordet och om försvar mot våld och övergrepp. Men när människor inte behöver oroa sig för sådant träder andra önskemål i förgrunden. Redan 1943, när västvärlden just började uppleva den stora välståndsexplosionen, presenterade den amerikanske psykologen Abraham Maslow en teori av just denna innebörd:

Det är alldeles sant att människor lever av bröd allena – när det inte finns något bröd. Men vad händer med människors önskemål när det finns mycket bröd och deras magar alltid är fyllda? Genast börjar andra (och ”högre”) behov uppenbara sig och dominera organismen i stället för den fysiska hungern. Och när dessa behov i sin tur är fyllda kommer andra (ännu ”högre”) behov att dyka upp och så vidare.⁷⁸

Högst upp i Maslows behovshierarki kommer självförverkligandet. En psykologisajt beskriver självförverkligandet ”som ett tillstånd hos en del av oss, när de grundläggande behoven är tillfredsställda, ger en inre frihet för individen att ägna sig åt att ge uttryck för de skapande talanger som finns inneboende i personligheten”.⁷⁹

⁷⁸ Maslow, Abraham, *A theory of human motivation*, 1943

⁷⁹ <http://www.psykologiguident.se/www/pages/?Lookup=behovstrappa>

Även om Maslows trappa är en förenkling av människans drivkrafter (vilket han själv erkände) så tycks människorna i västvärlden ha förändrat sina mål och livsprojekt ungefär enligt hans beskrivning. Om livet tidigare till stor del handlade om självupppoffring, slit, solidaritet och anpassning till kollektiva normer så sysslar individerna sedan femtio år tillbaka alltmer med att vårda och utveckla sina privata talanger. Det är troligen oundvikligt att ett samhälle som i ökande utsträckning består av sådana egotrippade karaktärer kan få problem med familjesammanhållningen och den målmedvetna och långsiktiga fostran av det uppväxande släktet.⁸⁰ Det finns säkert ett stort antal individer som lyckas förverkliga sig själva genom att byta blöjor, idka familjeliv och plugga multiplikationstabellen med barnen, men i grunden är familjen inte något befrielseprojekt. Familjen är inte gjord för att maximera

80 Som bekräftelse på att det inte handlar om unikt svenska företeelser, utan förändringar som kännetecknar hela västvärlden vill jag citera International New York Times från den 17 februari 2014, där debattören Ross Douthat skriver följande: "[Det viktiga är att peka på] den klyfta som öppnats mellan den livsstil och de möjligheter som står till buds för föräldralösa i jämförelse med dem som bär den oförminskade bördan som det fortfarande medför att ha barn... Föräldraskapet är det sista tvingande åtagandet i en kultur som praktiskt inte kräver några långsiktiga åtaganden alls... Detta medför två konsekvenser för unga, rimligt välavlönade amerikaner. För det första uppstår en förståelig tvekan att göra avkall på njutningen att ta långa bruncher och happy hours, sena kvällar och minisemestrar till helgerna... För det andra kan det bli en häftig chock när ett barn anländer och tvingar föräldrarna att växla från den behagliga moderna livsstilen till utmaningar som känns medeltida med skyldigheter som är absoluta. Och ju längre barnens ankomst skjuts upp... desto mer medvetna blir föräldrarna om de friheter som hotas." Som av en händelse publicerar samma tidning redan nästa dag en likartad redogörelse för den forskning som bedrivits av psykologen Eli J. Finkel: "Sedan ungefär 1965 har vi levt i det självförverkligande äktenskapets epok. Amerikanerna betraktar alltmer äktenskapet som ett medel för att upptäcka och uppskatta sig själva och för att utvecklas som individer... De har kommit att betrakta äktenskapet inte som en i sig betydelsefull institution, utan som ett redskap man vill använda för att finna egen tillfredsställelse."

mammas och pappas chanser att förverkliga sig själva, utan för att styra in deras energier på att offra sig för barnen. Små barn är naturliga egoister och fungerar dåligt ihop med föräldrar som också är det.⁸¹

Samhället kan nog leva med att familjen till stor del blivit onödiggjord som socialt säkerhetsnät, men det har svårt att klara att föräldrar abdikerar från sin traditionella roll som uppfostrare. Staten kan agera säkerhetsnät, vilket välfärdsstaten gör, för det är egentligen bara en fråga om pengar och det har staten (även om pengarna inte alltid räcker). Men barnens uppfostran kan staten inte sköta hur mycket den än försöker, ty uppfostran kan inte skapas med de två verktyg staten har. Det går inte att åstadkomma uppfostran med hjälp av lagregler och ej heller med hjälp av pengar. En framgångsrik uppfostran kräver mänsklig omtanke, hängivenhet, massor med föräldratid och kanske till och med kärlek för att ett lyckat resultat ska kunna uppnås.⁸²

81 "...den som är väldigt noga med sin autonomi kanske väljer att förbli barnlös", skriver författaren Lena Andersson i Vi, Nr 2, 2014. "Jag avskyr att uppoffra mig för andra, själva tanken på uppoffring är vedervärdig eftersom den skapar en aggression som måste ta vägen någonstans. Trevlig och hjälpsam och vänlig är jag gärna, men blotta tanken att någon annan ska styra när jag ska kissa eller äta – nej, det går inte."

82 Under det brittiska imperiets glansdagar hade nationen en överklass som i maslowsk anda till stor del ägnade sig åt självförverkligande på ett enastående kreativt och för resten av världen välsignelsebringande sätt, till exempel genom att upptäcka och kolonisera världen, bedriva naturvetenskaplig forskning, uppfinna allehanda idrottsgrenar, idka välgörenhet, skapa mönster för civiliserat leverne utom när det gäller kokkonsten etc. Denna självförverkligande överklass underlät mycket riktigt att personligen uppfostra sina barn. Den trista sysslan överläts till tjänstefolk och internatskolor. Exempelvis skriver Svante Nordin så här i sin biografi över Winston Churchill (*Winston*, Atlantis AB, 2013): "Winston tog givetvis inte personligen någon omedelbar befattning med [sina] barns skötsel och omhändertagande, det var en sak för tjänstefolk". Ändå gick det bra för England, vilket kanske talar emot mitt resonemang om familjens omistlighet.

Där står vi. Alltför många föräldrar har valt att ta lätt på uppfostran och väntar sig att kommunen ska hantera den saken, först inom barnomsorgen, sedan i skolan. Erfarna skollärare vittnar om att föräldrar numera allt oftare menar att ansvaret för skolbetygen är skolans och lärarnas. Om eleven får dåliga betyg anses det inte alltid längre vara eleven själv och hennes föräldrar som har ett problem, utan skolan och läraren.

Den sortens attityder skapar inte ett gott samhälle. Men det är inte så mycket politiker kan göra åt saken.

Vad politiken däremot kan göra är att sluta aktivt diskriminera mot familjer som faktiskt vill ta ett större personligt ansvar för barnen och deras uppfostran. Till exempel borde föräldrar som väljer att inte skicka sina barn till kommunens dagis få lika mycket i ersättning som kommunen egen barnomsorg kostar. Kommunal barnomsorg har inte bevisats överlägsen den som familjerna själva presterar. Motsvarande borde gälla för anhörigvård av de äldre, som av kommunens biståndsbedömare anses behöva hjälp. Vidare borde förbudet mot hemundervisning upphävas. Liksom i Finland borde skolplikten ersättas av en läroplikt; det viktiga är inte att eleverna går i en skola utan att de lär sig, och om föräldrarna hanterar utbildningen lika bra som – eller bättre än – skolan bör staten inte lägga hinder emellan.

Lägg ned åsiktspolitiken

DGS har, vilket flera gånger påpekats, kanske till leda, vuxit fram utan någon plan och styrning från staten eller någon annan högre instans även om staten – ibland följsamt och i efterhand, ibland med vis framförhållning – gjort stora insatser för att lägga saker till rätta för en hägrande, gynnsam

utveckling; Axel Oxenstiernas framsynta regeringsform år 1634 och Johan August Gripenstedts liberala reformer vid 1800-talets mitt må räcka som illustrerande exempel. Staten kan göra kloka saker som följer och förstärker en önskvärd utveckling.

En av de storslagna saker staten i alla utvecklade västländer gjort är att inom ramen för de i grundlagarna fastställda medborgerliga fri- och rättigheterna uttryckligen avsvära sig rätten att lägga sig i medborgarnas uppfattningar och utlåtanden. För USAs grundlagsfäder var detta så viktigt att det kom på första plats i Bill of Rights:⁸³

Kongressen skall ej stifta lag avseende inrättandet av religion, eller förbudande den fria utövningen därav; eller inskränka yttrandefriheten, eller pressfriheten; eller folkets rätt att fridfullt samlas, och av Regeringen begära upprättelse för missförhållanden.

Motsvarande formuleringar förekommer i snart sagt alla de aktuella ländernas författningar. I den svenska regeringsformen, som uppdaterats så sent som 2011, återfinns följande formuleringar i andra kapitlets första paragraf under rubriken Opinionsfriheter:

- 1 § Var och en är gentemot det allmänna tillförsäkrad
1. yttrandefrihet: frihet att i tal, skrift eller bild eller på annat sätt meddela upplysningar samt uttrycka tankar, åsikter och känslor,
 2. informationsfrihet: frihet att inhämta och ta emot upplysningar samt att i övrigt ta del av andras yttranden,

83 Den amerikanska konstitutionens rättighetskatalog

3. mötesfrihet: frihet att anordna och delta i sammankomster för upplysning, meningsyttring eller annat liknande syfte eller för framförande av konstnärligt verk,
4. demonstrationsfrihet: frihet att anordna och delta i demonstrationer på allmän plats,
5. föreningsfrihet: frihet att sammansluta sig med andra för allmänna eller enskilda syften, och
6. religionsfrihet: frihet att ensam eller tillsammans med andra utöva sin religion.

I andra paragrafen lägger staten ytterligare band på sig själv. Det är inte bara så att den enskilde har rätt att ha egna åsikter och att framföra dem, därtill lovar staten att låta bli att fråga efter eller försöka påverka någons uppfattning:

- 2 § Ingen får av det allmänna tvingas att ge till känna sin åskådning i politiskt, religiöst, kulturellt eller annat sådant hänseende. Inte heller får någon av det allmänna tvingas att delta i sammankomst för opinionsbildning eller i demonstration eller annan meningsyttring eller att tillhöra politisk sammanslutning, trossamfund eller annan sammanslutning för åskådning som avses i första meningen.

Den svenska staten förbinder sig alltså att inte tvinga någon att utsättas för statlig opinionsbildning. Det står visserligen "sammankomst" och "demonstration", men rimligtvis är det inte medlet för statlig opinionsbildning, utan opinionsbildningen själv, som medborgarna ska besparas.

Staten ska kort sagt inte lägga sig i vad medborgarna anser. Den får inte censurera medborgarnas uppfattningar, ej heller

försöka påverka dem att skaffa sig andra åsikter. Om politikererna ogillar en medborgares åsikter bör de följa Voltaire's kända diktum: "Jag delar inte dina åsikter men jag är beredd att dö för din rätt att uttrycka dem".

Mot denna kloka, självpåtagna spärr mot statliga åsiktsbildning bryter staten ständigt.

Ibland blir det bara felriktat och förvirrat. År 2003 försökte Naturvårdsverket med hjälp av en stort upplagd affischkampanj – visserligen inga "sammankomster", men likväl ett tilltal som var tvångsmässigt i bemärkelsen att medborgarna inte kunde värja sig – förmå folket att ansluta sig till den speciella och, som det snabbt skulle visa sig, tvivelaktiga åsikten att Sveriges vintrar framöver skulle bli snöfria: "Om julklappspulkan fortfarande är oanvänd. Tyvärr, vänj dig."

Ibland är den offentliga sektorns försök att styra åsikterna närmast bisarra, till exempel när Kulturhuset i Stockholm ville rensa bort serieböckerna om Tintin för att en del av dessa böcker innehåller bilder som kan uppfattas som rasistiska.⁸⁴

Ibland blir det parodiskt när staten drillar sina favoritåsikter, exempelvis när Vetenskapsrådet anslår över en halv miljon kronor för ett treårigt projekt inom musikvetenskap med titeln "Trumpeten som genussymbol" där man bland annat ska "problematisera begreppen manligt och kvinnligt och undersöka närmare de föreställningar som är verksamma och skapar trumpeten som markör för manlighet".⁸⁵

Den sortens propagandaförsök i det lilla formatet gör kanske inte så mycket skada (även om de utmanar löjet och

84 I Kulturhusets värdegrund står det "Mötet mellan de oliktankande, med det osannolika, det oväntade och det kända skapar förutsättningar för dynamik och betydelse inom kulturområdet". Jojomensen.

85 Svenska Dagbladet 28 februari 2009

utgör ett onödigt slöseri med skattebetalarnas pengar). Det allmänna problemet med åsiktspolitiken är emellertid att den hotar att kränka en rad principer som är fundamentala för upprätthållandet av DGS.

Den första och kanske viktigaste medborgarliga rättighet som staten kränker genom sin åsiktspolitik är den rätt envar har inte bara att tänka och tycka vad hon vill, utan också att ge uttryck för sina uppfattningar utan invändningar och motstånd från staten.

Det finns exempelvis medborgare som inte tycker om danskar. Det är inte ovanligt att svenska affärsmän framför uppfattningen att danskar inte är att lita på i affärer. Detta må vara en ogrundad fördom, men medborgare har rätt att hysa sådana fördomar. Däremot har medborgaren inte rätt att vidta olagliga åtgärder på grundval av sina fördomar. En svensk affärsman har exempelvis inte rätt att misshandla eller okväda en dansk som han råkar stöta på. Om affärsmannen slår ned en dansk på krogen ska staten, representerad av polisen, gripa in och vidta rättsliga åtgärder.

På samma vis har medborgaren en grundläggande rätt att tycka vad hon vill om, till och med hysa fördomar mot, män, kvinnor, muslimer, pingstvännar, katoliker, hbt-personer och medlemmar i Hell 's Angels. Möjligheten att ogilla främlingar ingår i de medborgarliga rättigheterna. Man har rätt att vara rasist. Man har rätt att lukta illa utan att behöva befara statliga motåtgärder. Det är tillåtet att på olika sätt vara vämjelig. Återigen gäller principen att staten inte ska lägga sig i vad medborgaren råkar tycka, hur dumt och otrevligt det än är, bara ingripa mot olämpliga handlingar som de stötande åsikterna må ge upphov till.

Detta innebär inte att danskhatare i ett gott samhälle ska ha fria tyglar. Det innebär bara att staten inte ska försöka domptera dem. Det civila samhället, däremot, det vill säga andra människor, kan reagera som det vill så länge det inte går till handgripligheter. Den ene kanske säger upp bekantskapen med danofoben, den andre kanske milt försöker tala honom till bättre förstånd. Men rätten att handla på det viset har inte staten, bara det civila samhället.

Den svenska staten har ibland svårt att göra distinktionen mellan medborgares åsikter, som staten ska lämna i fred, och medborgarnas handlingar, som kan bli föremål för statens åtgärder. Vad jag kan förstå resonerar integrationsminister Erik Ullenhag helt uppåt väggarna när han skriver följande:

Främlingsfientlighet och intolerans måste bekämpas från alla håll. Det politiska ledarskapet är centralt. Regeringen är tydlig med att Sverige ska vara ett öppet och tolerant samhälle. Främlingsfientliga och andra uppfattningar som står i strid med principen om alla människors lika värde, utgör ytterst en utmaning mot hela den värdegrund som bär upp en demokrati.⁸⁶

I den tolerans som alla människor bör ge uttryck för – och staten är skyldig att visa – ingår respekten för olik tänkande. Som privatperson kan integrationsministern tycka vad han vill, precis som alla andra, men som representant för staten bör

86 Svenska Dagbladet, 9 november 2013. Uttalandet är mer problematiskt än det kan verka vid första anblicken. Integrationsministern tror att de normer som gäller för staten också gäller för det civila samhället. För staten ska alla människor ha lika värde, men säg den förälder som inte sätter sin egen femåriga dotter högre än en okänd femårig flicka i Indonesien.

han hålla sig i skinnet och minnas att staten inte har rätt att brännmärka eventuella danskhatare så länge dessa begränsar sin motvilja mot grannarna till onda tankar och ett och annat förgräpligt yttrande.

Den statliga åsiktspolitiken hotar också att kränka äganderätten, envars rätt att fritt förfoga över sin egendom. Den som äger ett aktiebolag, till exempel, har rätt att efter eget skön tillsätta företagets styrelse. Den rätten hotas om staten med stöd av åsikten att kvinnor bör ha styrelseplatser genom kvoteringsregler tvingar företagen att utse fler kvinnliga styrelseledamöter. Återigen bör skillnaden mellan staten och det civila samhället understrykas. Den medborgare som inte vill äga aktier i eller köpa produkter från ett företag utan kvinnor i styrelsen har alla möjligheter att handla i enlighet med sin övertygelse, men det ger inte staten någon motsvarande rätt.⁸⁷

För övrigt är den svenska staten ganska selektiv när det gäller att brännmärka medborgarnas fördomar och dåliga omdöme. När det exempelvis gäller stötande angrepp på män har staten hållit sig föredömligt lugn. På Feministiskt Initiativs partimöten sjunger man ”jag hatar dig du djävla man ... [vi] hatar dig så mycket vi ska slita dig i stycken”⁸⁸ utan att staten veterligen har höjt något varnande pekfinger, vilket är helt i sin ordning. Ett politiskt parti har rätt att hysa fördomar men staten ska låta medborgarna ha vilka åsikter de vill. Samma exemplariska återhållsamhet visade staten när ordföranden för (det i och för sig i huvudsak offentligfinansierade) Roks

87 Det dumma, men ofta framförda, argumentet att statligt tvång vore vällovligt eftersom bolag med kvinnor i styrelsen är mer lönsamma kan avfärdas direkt. Även om observationen är korrekt, vilket är oklart, ska staten inte lägga sig i managementfrågor i privata företag.

88 <http://www.youtube.com/watch?v=XC-iaVyQRRQ>

– Riksorganisationen för kvinnojourer och tjejjourer i Sverige – för några år sedan förklarade i teve att ”män är djur”.

Man kan jämföra med statens inställning till medborgarnas uppfattning om HBT-personer (homosexuella, bisexuella och transpersoner). Här förs kraftfull och troligen grundlagsstridig åsiktspolitik. Till exempel bedriver den nästan helt offentligfinansierade organisationen RFSL så kallad hbt-certifiering.⁸⁹ Så här beskriver RFSL saken:

Hbt-certifieringen ger både kompetenshöjning och synliggörande. Fokus ligger på hbt-frågor... Certifieringen omfattar alltid en hel verksamhet eller enhet inom en verksamhet. Det tar i snitt ca 6-8 månader att genomföra processen. Certifikatet gäller i tre år och kan därefter förnyas, så att verksamheten behåller sin certifiering under många år. Under processen genomgår all personal en utbildning i fyra steg, under ledning av RFSL:s utbildare. Dessutom ser verksamheten över informationsmaterial, blanketter och styrdokument samt miljö i kontorsrum och väntrum... Det räcker inte att behandla alla lika – istället måste ambitionen vara att behandla alla utifrån vars och ens förutsättningar.⁹⁰

Av de över hundra verksamheter som HBT-certifierats när detta skrivs – mestadels vårdcentraler, familjecentraler, ungdomsmottagningar och andra sociala inrättningar – tycks samtliga vara offentliga, för det mesta kommunala. Om RFSL varit en privat verksamhet som sålde HBT-certifieringar till

89 RFSL Stockholm tycks enligt sin hemsida få nästan alla sina pengar från stat, kommun och landsting. RFSL Kronoberg får år 2013 88 procent av sina intäkter från det offentliga, oavlönat frivilligarbete icke inräknat.

90 <http://www.rfsl.se/?p=5321>

vem som helst som ville betala för det hade inga invändningar varit befogade; det står var och en fritt att göra insatser för HBT-personer. Däremot bör staten inte kräva särbehandling av vissa utvalda minoriteter och ej heller försöka påverka medborgarnas åsikter om sådana grupper.

Det finns ett oändligt antal minoriteter: samer, judar, kortväxta, rödhåriga, homosexuella, bohuslänningar, vegetarianer, lutspelare, adel etc. Det är omöjligt för staten att försöka påverka allmänhetens uppfattningar om och attityder till varje minoritet som anmäler sig. Den bör därför avhålla sig från att gynna några särskilda favoritminoriteter och i stället uppföra sig enligt en strikt likabehandlingsprincip. För övrigt är det föga troligt att staten prickar rätt rent etiskt när den väljer att skänka sin bevågenhet åt just de minoriteter som med list och kraft lyckats slå sig fram till tättpositionerna i kön för dem som det är mest synd om.

Hur kan man förklara dessa märkliga åsiktsmanifestationer från statens sida? Hur kan en demokratisk stat ta sig före att mästra sina uppdragsgivare, alltså medborgarna, och föreskriva vad de ska tycka i speciella frågor? I *Demokratin i Amerika* anför Alexis de Tocqueville ett synsätt som kan vara belysande.⁹¹

Amerikaner, säger Tocqueville, har som inget annat folk lärt sig att organisera sig för att verka för sina idéer: ”I inget annat land i världen har principen om samverkan för gemensamma intressen använts mer framgångsrikt och tillämpats för så många olika ändamål som i Amerika”. Syftet är för det mesta att snabbt och enkelt få igång en rörelse i det civila samhället, som helst ska lösa sina problem utan inblandning av det offentliga: ”Medborgarna i USA lär sig från barnsben

91 Första volymen, tolfte kapitlet

att lita till sina egna ansträngningar när det gäller att motstå all ondska och alla svårigheter i livet; han betraktar den offentliga makten med misstänksamhet och oro och begär dess stöd bara när han absolut inte klarar sig utan”. Och om amerikanerna har något krav där staten oundvikligen är inblandad, till exempel om det handlar om att ta bort tullarna (vilket är Tocquevilles exempel), propagerar amerikanerna likväl gentemot övriga medborgare för att få deras stöd och på så vis uppnå en majoritet i de valda församlingarna.

Tocqueville menar att européerna i allmänhet är mindre politiskt mogna. Intressena tror redan från början att de representerar folkviljan: ”Det finns få intressen som inte menar sig representera majoriteten eller som inte tror sig göra det”. De känner därför inga behov av att diskutera med övriga medborgare för att få deras stöd för den ena eller den andra idén, utan de går direkt på staten för att få staten att driva igenom och implementera: ”... deras huvudmål är att handla, inte debattera, att slåss snarare än att övertyga...”.

Europas stater har, till skillnad från den amerikanska, en lång fördemokratisk historia.⁹² Den svenska staten har åtminstone sedan Gustav Vasa haft ambitionen att styra medborgarnas tänkande (naturligtvis oftast i egennyttigt syfte som när Gustav Vasa ville hjärntvätta folket till att bli protestanter så att han själv kunde ta makten över kyrkan och en god del av dess egendomar). I just detta avseende tycks demokratiseringen inte ha gått riktigt på djupet. Att döma av integrationsminister Erik Ullenhags yttrande ovan verkar

92 Man kan naturligtvis diskutera om 1700-talets USA var en demokrati. Fri och allmän rösträtt av modernt snitt fanns inte. Men rösträtt fanns och landets regering hade redan från början alltid sökt sin legitimitet ur folkets stöd, alltså strävat efter att vara ”a government of the people, by the people, for the people” som Abraham Lincoln uttryckte det i sin Gettysburg Address år 1863.

det som om överheten tror att det är demokratiskt att den talar om för sina huvudmän vad de ska ha för åsikter. Det är det inte. Det är fördemokratiskt.

I själva verket får åsiktspolitiken förmodligen skadliga effekter. Om självutnämnda offentligt anställda åsiktspolisier till exempel tar bort alla skrifter där det förekommer misstänkt rasistiska uttalanden, som i Tintinfallet, så förfalskar de historien, åtminstone idéhistorien. Det är lite som när sovjetstaten retuscherade gamla fotografier för att göra det förflutna mer kompatibelt med den dagsaktuella världsbilden.

Det civila samhället kan vara nog så intolerant och förtryckande mot folk som tänker fritt. Den gamla bondbyn tålde inte precis några intellektuella avvikare. Men på något märkvärdigt vis öppnades sinnena för några hundra år sedan och människorna i västvärlden började ställa nya, rentav förbjudna frågor. Det var den mentala utvecklingen som gav upphov till framsteg och DGS. Och det var för att förhindra att staten genom åsiktspolitik försökte bromsa och styra människors tänkande som kloka statsmän skrev in yttrande- och åsiktsfriheten i ländernas författningar.

För övrigt är integrationsministerns och hans åsiktsfränders inställning troligen kontraproduktiv. Det är tveksamt om ett samhälle kan bli av med rasismen genom att förbanna den. Kanske kan man få den att gå under jorden, men man kan inte förhindra att den där osynligt samlar kraft och plötsligt slår upp ur marken som en väldig eldslåga.⁹³ Demokratin bör välja en annan metod än brännmärkning, nämligen öppenhet, tolerans och diskussion.

93 Och ju mer staten fördömer en påstått utbredd svensk rasism, desto naturligare måste det förefalla för exempelvis invandrare att inta en mer eller mindre bekväm offerroll.

Slutsats

Utbildningen, sjukvården, kulturen, familjen och åsiktspolitiken har här använts som exempel för att illustrera ett mer allmänt resonemang. Situationen är mer eller mindre likartad på andra problemområden.

Det gemensamma för de olika områdena är att den gamla politiken är blind för den betydelse DGS spelar. Genom att halvt eller helt omedvetet styra så att DGS skadas – vilket troligen skett exempelvis inom skolan – har politiken fått en ny typ av problem på halsen.

Kon saknas först när bålet är tomt. På likartat sätt är det med DGS. Så länge allt är frid och fröjd behöver man inte tänka på det. Men när svårigheter börjar uppstå får man skärpa analysen.

Politikerna bör synliggöra DGS för sig själva och inse dess betydelse. Det handlar om levande materia, vars reaktioner inte är självklara och förutsägbara, men som måste värnas och vårdas för att inte, i sin outgrundlighet, sluta göra sitt omistliga jobb.

I samma mån som DGS undermineras får politiken svårt att över huvud taget åstadkomma något. Vi får vänja oss vid tanken att exempelvis en utbildningsminister inte kan göra så mycket åt en situation i skolan som i stort sett beror på att dysfunktionella värderingar, attityder och idéer fått ett alltför stort inflytande över verksamheten. Svårigheterna beror inte på att det skulle vara något fel på utbildningsministern – vilken utbildningsminister som helst – utan på att hon inte har några verktyg som rör på värderingar, attityder och idéer.

I stället för att försöka lösa samhällsproblemen genom egna, direkta insatser bör politiken kort sagt engagera sig för att stärka DGS och på så vis, i bästa fall, åstadkomma indirekta

lösningar. Men det är inte säkert att det går. Storbritanniens premiärminister har som sagt försökt och misslyckats med sitt projekt Det Stora Samhället.

Ledarskap

Som tidigare antytts finns ju faktiskt ytterligare ett verktyg vid sidan av lagarna och budgetarna som står till politikerns förfogande, nämligen det visionära ledarskapet. Människor, och dit hör valmanskåren, låter sig inte bara påverkas av tvång och pengar, utan även av mjukare påtryckningsmedel som talar till förnuft och känslor snarare än att skrämman med repressalier och eller locka med ekonomiska fördelar. Den sortens påverkan har statsmän i alla tider förmått utöva (vilket inte alltid har varit av godo; även Adolf Hitler var en mästare i att engagera massorna).

Problemet är att det budskap som eventuella statsmän skulle behöva framföra till väljarna är både kärvt och ovant. Ungefär så här borde de säga:

Ni tror att jag tänker be om er röst för att jag ska komma till makten och rätta till problem i nationen. Ni tror att jag ska lova er att rätta till skolan, få tågen att gå i tid, ta bort köerna på akut-mottagningarna, sätta invandrare i arbete och dessutom hantera en massa andra problem som besvärar nationen. Ni kanske rentav tror att jag faktiskt kan lyckas med allt det där om jag bara är en ledare av det rätta virket som kan skapa lite djävlar anamma i landet.

Om ni tror det så har ni fel på två punkter. För det första tänker jag inte lova allt det där. Det kan andra politiker

göra, inte jag. För det andra skulle jag föra er bakom ljuset om jag kom med sådana löften och utfästelser.

Lyssna noga nu! Det är nämligen så att varken jag eller någon annan person som begär era röster har makt att uppfylla sådana löften. Lite kan vi väl åstadkomma, men långt ifrån allt det som brukar utlovas i valtider.

Så varför ska ni då rösta på mig, kanske ni undrar. Jo, därför att jag har fattat just det som ni troligen fattat för länge sedan, eller borde ha fattat för länge sedan, nämligen just att staten inte kan lösa mer än en liten del av samtidens dilemman. Att be staten lösa skolans problem är ungefär som att be överbefälhavaren vinna kriget medan soldaterna hemförlovas. På samma vis som krig vinnas av soldater så bestäms skolans resultat av lärare, föräldrar och elever.

Ni ska rösta på mig för att jag ska kunna predika dag ut och dag in för er och för alla andra att det är så det ligger till, inte bara när det gäller skolan utan på alla andra problemområden också. Ni ska rösta på mig därför att jag, liksom ni själva, har tröttnat på dumma illusioner. Ni ska rösta på mig för att jag insett att det är ni som är lösningen, inte jag.

Det betyder förstås inte att jag tänker abdikera och sitta och rulla tummarna om jag blir statsminister nästa mandatperiod. Jag kommer att få fullt upp att göra. Det finns massor jag kan göra som nationens ledare. Och ju mer ni hjälper till, desto större utväxling blir det på mina åtgärder. Min främsta uppgift som statsminister kommer att vara att hela tiden påminna medborgarna om att vi har ett gemensamt ansvar för nationens framtid, vare sig vi är föräldrar, poliser, lärare, tågförare, programmerare, sjuksköterskor eller skolelever.

Om jag ska vara ännu tydligare så talar jag till just dig. Du kanske tror att livet bara handlar om dig själv och ditt självförverkligande. Det gör det inte. Du har en skyldighet att tänka på andra, att vara solidarisk med andra. Om du inte vet hur man gör så har jag ett tips. Lär av scouterna.

Gör minst en god gärning om dagen. Det är bra träning i gott medborgarskap.

Kanske skulle väljarna vända sig bort med avsmak från en sådan statsman och i stället ge sina röster till regeringspolitiker som förklarar att det inte finns några problem eller oppositionspolitiker som förklarar att alla problem beror på att regeringspolitikerna är illasinnade och inkompetenta.

Demokratin kan fungera väl om DGS finns. Men om det inte finns?

Grunden för alla resonemang som hittills förts är tanken att samhällenas välgång och framsteg bestäms av det märkvärdiga och svårförklarliga tillstånd som här döpts till DGS. Där DGS föreligger förkovras samhällena, dels för att människorna i sin dagliga gärning har de bästa förutsättningarna för att utvecklas och göra gott, dels för att staten kan komma till sin rätt och göra bra saker. Under sådana omständigheter vilar demokratin på ett säkert fundament. Demokratin kan fungera väl (om den bara undviker att skada den plattform som bär den) och vara en bra metod, faktiskt den bästa mänskligheten känner, att förhindra att den nödvändiga överheten korrumperas av sitt maktinnehav.

Men hur är det med samhällen där DGS saknas? Kan demokratin fungera bra även där? Det är en knepig fråga som inte har något säkert svar.

Någon kan anföra att frågan egentligen inte har med denna framställning att göra eftersom texten handlar om förhållanden i Sverige och andra högt utvecklade länder, där DGS faktiskt föreligger, om än i försvagat skick, och inte om situationen i mindre lyckligt lottade samhällen. Men saken är likväl relevant eftersom Sverige trots allt har relationer

med och uppfattningar om tillståndet på andra ställen. Till exempel har vi en utrikespolitik och en biståndspolitik och dessa grundas oundvikligen på föreställningar som ligger inom ramen för dessa resonemang.

En fördjupning av tidigare förda resonemang om tillit

Tillitens fundamentala betydelse för att samhället ska fungera väl har utförligt beskrivits ovan. Kanske kan tilliten mellan människor betraktas som själva grundbulten i DGS. När den ene tar för givet att den andre, som den ene kanske inte ens känner eller träffar, ska uppföra sig enligt vissa goda och förutsägbara normer som också den ene reflexmässigt följer så blir det mänskliga umgänget, såväl privat som i affärer, effektivt, smidigt, krångelfritt och trevligt. Tillit är civilisation.

Återigen kan vi passa på att förundra oss över hur ett sådant tillstånd kan uppkomma. Man kan spekulera i evighet om huruvida det finns någon sorts tillitsgen i den mänskliga naturen. Men om det finns en sådan gen måste den vara en ganska svag eftersom tillvaron uppvisar så många samhällen där genen knappast fått något genomslag.

Av spelteorin kan vi lära oss något vi redan visste, nämligen att ju oftare människor stöter på andra spelare som vill samarbeta, desto mer samarbetsvilliga blir de själva. Även motsatsen gäller: ju oftare vi träffar folk som följer fientliga strategier, desto mer lömska blir vi själva. Någon gång under Sveriges historia, kan man tänka sig, inträffade en brytpunkt, där den goda självförstärkande spiralen började dominera och tilliten mellan människor gradvis började växa. Eller också har Sverige, genom någon sorts lycklig sinkadus, till skillnad från andra länder varit ett högtillitssamhälle redan från början.

Men fenomenets ursprung spelar egentligen ingen roll; det räcker med att konstatera att en väl inövad, ständigt bekräftad tillit till andra människor är ett centralt inslag i DGS.

Om man funderar lite över tilliten så inser man att den vetter mot andra önskvärda mänskliga drag såsom respekt och solidaritet. Både respekten (såframt den inte grundas i skräck) och solidariteten förutsätter någon sorts tillit.

Respekten, solidariteten och tilliten bildar, där de existerar, ett överordnat regelverk för det mänskliga umgänget. Inte minst bäddar detta regelverk för tolerans. Protestanten slår inte ihjäl katoliken, den marxistiske proletären stjälar inte från kapitalisten även om han anser sig utsugen av kapitalisten. I samhällen där dessa normer råder ser man med fasa på folk som styrs av andra värderingar. Till exempel ser de flesta svenskar med bestörtning på kriminella motorcykelgäng, som knappast strävar efter att skapa tillit hos omvärlden.⁹⁴

Om vi skruvar resonemanget ett snäpp till inser vi att människor i respektfulla, solidariska och tillitsfulla samhällen inte vill tillfoga varandra skada. Man betraktar noggrant sin nästa – som mycket väl kan vara en motståndare, till exempel i en avtalsförhandling – för att se om det finns någon smärtpunkt, för den vill man helst inte passera. Man strävar i det längsta efter att komma fram till kompromisser som alla parter kan leva med. Framför allt underlåter man att kränka motståndarens djupaste intressen även om man för tillfället

94 När de "autonoma" vänsterextremisterna uttalar sig så här – och spränger bomber – förstår man att något förändrats: "Vi i aktionsgruppen Autonoma Arbetare i Skåne påstår att direkta angrepp på chefer, politiker och kapitalister är den bäst lämpade metoden utifrån dagens situation". DN, 14 december 2014. "Under de senaste två veckorna har vi bränt 12 bilar i överklassområden", skryter aktionsgruppen på internet, <http://motkraft.net/2013/06/08/skane-rapport-fran-aktionsgruppen-skanes-autonoma-arbetare/>.

råkar befinna sig i styrkeposition. Man drar sig för att slå till motståndaren även om han ligger ned och man mycket väl skulle kunna ge honom en rejäl spark.

Kanske är denna respektfulla återhållsamhet särskilt framträdande i Sverige, vilket i så fall kan vara förklaringen till att Sveriges politiska liv haft så få uppsplitande konflikter. Till exempel gjorde socialdemokraterna under sina decennier vid makten aldrig något seriöst försök att förstatliga hela eller delar av näringslivet eller ens att avskaffa monarkin trots att detta krav var inskrivet i partiprogrammet.

Det närmaste Sverige i modern tid kommit en rejäl kränkning av motståndarens kärnintressen var förslaget om löntagarfonder, som i sin ursprungliga skepnad på sikt skulle ha medfört en socialisering av näringslivet. Motståndarna till förslaget – företagarna och näringslivet i allmänhet – sände ut sina smärtsignaler på det mest hänsynsfulla och civiliserade sätt man kan tänka sig, nämligen genom en fredlig demonstration med plakater och musikkåror från Humlegården till riksdagshuset. Några självmordsbombare var inte påtänkta.

Och i samma hänsynsfulla anda markerade socialdemokratin att den hört och förstått budskapet och vattnade ur förslaget så att det egentligen inte gjorde motståndarna så mycket skada varefter en senare borgerlig regering kunde avskaffa de återstående resterna av löntagarfonderna.

Ett av de mest framträdande dragen i DGS är kort sagt makthavare respekterar sina motståndares djupaste intressen och underlåter att utnyttja sin makt fullt ut för att genomdriva sin vilja.

För övrigt är denna återhållsamhet ofta till viss del institutionaliserad och lagstadgad genom de begränsningar av statens befogenheter som i allmänhet finns i olika författningars

fri- och rättighetskataloger, där medborgerliga frihetszoner definieras, som staten inte får kränka. Men dessa lagregler är ofta ganska vaga och töjbara, så det verkliga hindret för en majoritets maktmissbruk ligger mer i den rådande mentaliteten än i paragraferna.⁹⁵

Där DGS saknas finns i allmänhet inga sådana spärrar, vare sig mentala eller juridiska. I en demokrati är då risken att den majoritet som vunnit valet passar på att utnyttja makten till att förtrycka sina motståndare i stället för att respektera deras särskilda intressen.

Kamp för demokrati

Under de senaste årtiondena har tanken vuxit sig starkare att demokratin är vägen till framsteg och fred i världen och att de demokratiska länderna bör engagera sig för att sprida sitt system till länder där det inte slagit rot. Med demokrati menas i detta sammanhang att respektive folk får välja sina styresmän i fria och hemliga val så att regeringen har stöd av en majoritet av folket.

Bortsett från medkänslan med människor som lider under brutala diktaturer är det ofta uppgivna skälet till denna uppslutning kring demokratin som styrelseform att demokratier inte krigar med varandra (eftersom folk i allmänhet inte gillar krig och att regeringar som är beroende av folkviljan därför inte går i krig; bara härskare som inte behöver fråga folket startar krig, det är tankegången). En värld utan krig är bättre än en värld med krig och därför bör demokratin spridas över jorden.

95 Man kan påminna om att till och med ett så civiliserat land som Storbritannien saknar en skriven rättighetskatalog och till och med en skriven konstitution.

En av de främsta förespråkarna för denna idé är den rysk-judiske före detta sovjetdissidenten och sedermera israeliske ministern Natan Sharansky, som år 2004 publicerade boken *The Case for Democracy*.⁹⁶ Han pläderar engagerat för att de demokratiska länderna ska sätta kampen för demokrati högt på sin politiska dagordning, bland annat genom att stödja människorättsaktivister som verkar i diktaturer (såsom västvärlden hade gjort i Sovjetunionen) och genom att utöva starka påtryckningar på diktaturerna att släppa fram folkviljan. Han hävdar att det i allmänhet är "säkerhetshökarna" som motsätter sig en sådan utrikespolitik men att hökarna har fel eftersom säkerheten i världen skulle öka snarare än minska om demokratin blev allmän. Dessutom menar han att det borde inrättas ett nytt FN-liknande organ där bara demokratier skulle vinna inträde. I sin egenskap av israelisk minister är det i första hand Mellanösterns diktaturer han har i blickfånget:

Faran idag är att engagemanget för att sprida mänskliga rättigheter och demokrati i Mellanöstern bara fortsätter att vara tomma löften. För att säkerställa att den fria världens engagemang blir mer än bara munväder måste de icke-demokratiska regimerna i regionen förstå att de står inför ett tydligt val: om de fortsätter att förtrycka sina folk och tysta dissidenter kommer de att förlora alla de fördelar den fria världen kan erbjuda alltifrån legitimitet och säkerhetsgarantier till bistånd och handelsfördelar.

Den fria världen får inte vänta på att diktaturerna ska gå med på reformer... Vi måste vara reda att gripa in trots

96 Sharansky antyder visserligen att det behövs lite DGS – "en fri press, lagstyre, oberoende domstolar" – för att det ska vara någon mening med fria val, men sedan verkar han glömma bort det.

deras protester... Om en koalition av fria nationer handlar på detta sätt kommer skräcksamhällets sönderfall att påskyndas... Kanske kommer världen på bara några generationer att bli ett samfund av fria nationer...

Jag är övertygad om att en framgångsrik ansträngning för att vidga friheten i världen måste inspireras och ledas av USA. Amerika har flera gånger visat sig ha både den insikt och det mod som behövs för att besegra ondskan.

Sharanskys bok tog världen, särskilt USA, enkannerligen president George W. Bush, med storm. Den hamnade omedelbart på bestsellerlistorna, vilket delvis kan förklaras med att presidenten hyllade skriften både i sitt installationstal och i sitt årliga tal till nationen. Bush sa att boken presenterade "hans filosofi" och var en del av hans "DNA som president".⁹⁷

Men Sharansky-Bush-doktrinen var inte enbart en israelisk-amerikansk företeelse. Tankegången fick fäste i hela den fria världen vare sig det berodde på att folk blev övertygade av USAs president eller att på att de kommit på samma sak själva. När tiden är mogen för en idé brukar den uppstå av sig själv på flera ställen samtidigt.

97 Haaretz, 22 februari 2005. Att presidenten hyllade Sharansky kan i någon liten mån bero på att Sharansky hyllat presidenten i följande ordalag: "Jag är också övertygad om att den fria världens ledare kan göra en väldig insats för demokratin. Under de senaste åren har president Bush använt snart sagt varje forum, varje scen och varje framträdande för att understryka sin tro på att regionen [Mellanöstern] kan bli fri. Han har argumenterat kraftfullt för uppfattningen att det finns en obrytbar länk mellan frihet och fred, mellan demokrati och säkerhet. Han har argumenterat med kraft för att demokrati ska byggas både för att deras rättigheter ska respekteras som idag nekas frihet och för att hans eget lands säkerhet ska försvaras."

Den 26 september 2008 skrev biståndsminister Gunilla Carlsson på DN Debatt att Sverige tänkte dra sitt strå till den demokratiska stacken:

Vi skärper kraven och omdanar biståndet på ett sätt som aldrig tidigare gjorts. Dagens demokratibistånd har inte tillräckligt skarpt och tydligt inriktats på åtgärder för att främja demokratin och bekämpa diktaturer. Därför måste biståndspolitiken reformeras... Nu ska vi arbeta mer direkt med demokratiska dissidenter och medborgerliga demokratirörelser. Vi måste våga lära av historien och inse att traditionella insatser inte är tillräckliga. Därför innebär regeringens satsning en omdaning av hela demokratibiståndet...

I praktiken föreslår vi... en omdaning av svenskt demokratibistånd, som ska bidra till att befästa demokratin i våra samarbetsländer – och ge världens diktatorer all anledning att vara rädda för våra insatser...

Som ett led i denna omdaning initierar regeringen nu en flerårig satsning för demokratisering och yttrandefrihet för att bland annat ge svenska ambassader möjligheter att på ett flexibelt sätt stödja demokratiska förändringsaktörer, initiativ för stärkt yttrandefrihet och viktiga demokratiseringsprocesser i länder där behoven av sådant stöd är särskilt påtagliga. Demokratiska dissidenter och försvarare av mänskliga rättigheter ska kunna stöttas, svenska och utländska civilsamhällesorganisationer stimuleras och partianknutna organisationer stärkas i sitt arbete för demokratisk utveckling.

Även om den svenska alliansregeringen säkert utvecklade dessa tankar av egen kraft ger de uttryck för exakt det synsätt som Sharansky och Bush presenterade.

Ett memento

Den nedkylande tanken att fria val inte ger några garantier mot majoriteters maktmisbruk i samhällen som saknar DGS tycks inte ha föresvävat vare sig Sharansky, Bush eller Carlsson. Men den stod högt på agendan för USAs grundlagsfäder, som oroade sig för det maktmisbruk som demokratin kunde ställa till med.⁹⁸ Så här skrev grundlagsfadern James Madison, sedermera USAs fjärde president, i *The Federalist* nummer 10:

I detta perspektiv kan man dra slutsatsen att den rena demokratin... inte erbjuder något botemedel för det elände som de inre striderna och fraktionsbildningarna orsakar. En gemensam lidelse eller ett gemensamt intresse kommer nästan alltid att förena en majoritet [mot minoriteten]... och det finns ingenting som bromsar incitamenten att offra den svagare grupperingen eller någon individ som stör de övriga. Därför har sådana demokratier alltid kännetecknats av oro och strid, de har alltid varit oförenliga med personlig säkerhet och äganderätt och de har i allmänhet varit lika kortvariga i livet som de varit våldsamma i döden. Teoretiska politiker, som stött denna sorts regim, har felaktigt trott att man genom att reducera mänskligheten

98 Med demokrati menade grundlagsfäderna direkt demokrati, alltså att de röstberättigade själva deltar i besluten. Fäderna hävdade att det skulle bli bättre med representativ demokrati, där besluten fattas av representanter för folket (som fäderna hoppades skulle visa sig ha ett högre förnuft än folket).

till fullständig jämlikhet när det gäller politiska rättigheter samtidigt gör människorna fullständigt jämlika när det gäller egendom, åsikter och lidelser.⁹⁹

Man kan inte ha någon säker uppfattning om skälen till det USA-ledda anfallet på talibanernas Afghanistan år 2001 och på Saddam Husseins Irak två år senare. Några menar att det handlade om att säkra oljan, andra att invasionerna var bestraffningsaktioner för attacken mot World Trade Center. President Bush och Storbritanniens premiärminister Tony Blair talade även, när det gäller Irak, om behovet att avlägsna massförstörelsevapen. Men eftersom insatserna stämmer så väl med den doktrin som president Bush menade var hårdkodad i hans president-DNA är det svårt att föreställa sig att det inte till stor del handlade om att bringa demokrati till dessa länder och på så vis, som doktrinen förutsäger, säkerställa fred och utveckling.¹⁰⁰

99 *The Federalist Papers* bestod av 85 uppsatser som skrevs av tre grundlagsfäder och brukar betraktas som ett slags förklaring till konstitutionen, ungefär som ett svenskt förarbete till lag.

100 Donald Rumsfeld, utrikesminister under George W. Bush, tycks helt och hållet ha tagit till sig Bush-Sharansky-doktrinen. För honom handlade kriget om att kasta diktatorn över ända för att det irakiska folket på egen hand skulle kunna förvalta sin nyvunna frihet. Men när Saddam Hussein fallit var det inte i första hand fredliga debatter och bildandet av politiska partier som det irakiska folket ägnade sig åt. I stället blev det massplundring och ett omfattande mordande. Röda Korsets läkare kunde inte arbeta i det kaos som utbröt och matleveranserna från World Food Program blev stulna medan den amerikanska ledningen väntade på att friheten skulle göra underverk. När media rapporterade om den katastrofala situationen tappade utrikesministern humöret: "Här är ett land som befrias, här är ett folk som inte längre förtrycks av en ondskefull diktator utan har blivit fritt. Och allt [media] kan rapportera om är en civilist som blöder, det ena efter det andra. Det är otroligt hur folk kan bortse från det viktiga som sker i det där landet." <http://www.voanews.com/content/a-13-a-2003-04-12-21-widespread/393391.html>

Även Sverige har hjälpt till. Också i vårt fall är det svårt att hitta tydliga motiv för engagemanget. Kanske är det rimligt att anta att demokratimålet för svensk del var ännu starkare än när det gäller USA. Åtminstone kommer fred och demokrati högt upp på listan över bevekelsegrunderna för de svenska biståndsinsatserna i Afghanistan. "Målet för alla insatser i Afghanistan är att skapa förbättrade levnadsförhållanden i ett fredligt och demokratiskt samhälle", skriver SIDA på sin hemsida.

När det sedan gäller västvärldens inställning och insatser under den arabiska våren har det troligen för de allra flesta länder enbart handlat om att hjälpa oppositionella grupper att störta diktatorer och inrätta demokrati. I fallet Libyen ingrep Nato – med stöd av en del utomstående länder såsom Sverige – för att avlägsna den särskilt ondskefulle diktatorn Ghaddafi och bredda vägen för demokratin. Det åtminstone moraliska stöd som västländerna gav Egyptens oppositionella motiverades också uteslutande av en förhoppning om att demokrati skulle införas varigenom freden skulle säkerställas och välståndet gro i enlighet med Bush-Sharansky-doktrinen.

Det blev inte så. USAs fjärde president tycks ha fattat något som dess fyrtyotredje president inte förstod. De fria valen har inte i något av de nämnda fallen lett till framsteg och fred, utan tvärtom till att vinnande majoriteter utnyttjat sin maktställning till att kränka olika minoriteters legitima intressen. Kanske är detta tydligast i Egypten.¹⁰¹

101 Jag måste erkänna att jag själv i debattartiklar försvarade invasionerna i Afghanistan och Irak just med demokratiargumentet.

En trevande slutsats

Den interventionistiska Bush-Sharansky-doktrinen har fått sig en rejäl törn. Fria val är ingen säker metod att förbättra världen. Det är DGS som förbättrar världen, inte demokratin. Problemet är att demokrati kan införas jämförelsevis enkelt, medan DGS inte skapas enbart med administrativa åtgärder, utan måste uppstå av sig självt, vilket kan ta hundratals år.

Det betyder naturligtvis inte att demokrati inte skulle vara önskvärt. Det betyder inte heller att demokratiska västländer som Sverige bör sluta verka för demokrati där det råder diktatur. Men det betyder möjligen att den demokratiska västvärlden bör akta sig för att låta sig bli så inblandade i andra länders angelägenheter att de utan att förstå vad de gör bidrar till att den ena onda anden efter den andra slipper ur sina flaskor.

Icke-demokratier

DGS är demokratin säkra fundament. DGS har inte skapats av demokratin, utan demokratin – de fria allmänna valen av styrespersoner – har skapats av DGS. DGS har uppstått under icke-demokratiska regimer. Det föranleder en observation som är den kanske mest förbjudna man kan yttra i samtiden, nämligen att alla icke-demokratier kanske inte är så dåliga. Möjligen är en och annan icke-demokratisk regim – för att inte säga diktatur – i färd med att noggrant och metodiskt framställa några av de ingredienser varav DGS tillagas och ett säkert fundament för demokratin därigenom etableras.

Kan man dela in diktatorerna i bra och dåliga? Den amerikanske statsvetaren, professorn och journalisten Robert D. Kaplan tycker det:

Vad är en diktator... ? Jag kan slå vad om att du tror du vet det. Men det kanske du inte gör...

Deng Xiaoping var en diktator, eller hur? Han var i alla fall chef för Kinas kommunistparti från 1978 till 1992. Han var inte vald. Han härskade genom skräck. Han godkände massakern på de protesterande på Himmelska Fridens Torg år 1989. Men han ledde också Kinas väg mot en marknadsekonomi som höjde levnadsstandarden och graden av personlig frihet för fler människor på kortare tid än kanske någon annan gång i den nedtecknade ekonomiska historien. För denna bedrift kan man rimligtvis räkna Deng som en av 1900-talets största ledare på samma nivå som Winston Churchill och Franklin D. Roosevelt...

Eller vad sägs om Lee Kuan Yew... Under den första tiden när Lee regerade Singapore uppförde han sig definitivt auktoritärt... Men han höjde levnadsstandarden och livskvaliteteten i Singapore från de fattigaste afrikanska ländernas nivå på 60-talet till de rikaste västländernas nivå på 90-talet. Han införde meritokrati, god offentlig styrning och stadsplanering i världsklass. Lees memoarer i två band påminner om Plutarkos Ädla grekers och romares liv...

Du fattar. Att indela världen i svart och vitt mellan diktatorer och demokrater är att totalt bortse från hela den politiska och moraliska komplexitet som faktiskt existerar i dussintals länders verklighet...

Det betyder att vi måste erkänna att det finns en värld där dåliga demokrater existerar, men också goda diktatorer...

Nawaz Sharif och hans rival Benazir Bhutto var usla administratörer när de turades om att styra Pakistan på

1990-talet. Båda valdes i demokratisk ordning, men båda styrde på ett genomkorrupt, odisciplinerat och oklokt sätt som gjorde landet mindre stabilt och lade grunden för militärens övertagande av makten. De var visserligen demokrater, men inte liberala demokrater.

Kung Hussein av Jordanien och Park Chung Hee i Sydkorea var båda två diktatorer, men deras dynamiska och upplysta styre lyckades skapa utveckling och hygglig stabilitet i osäkra länder. De var diktatorer, men liberala diktatorer.

Kinas Deng, Singapores Lee, Sydkoreas Park, Malaysias Mahathir bin Mohammad, Taiwans Chiang Kai-Shek var alla auktoritära härskare på ett eller annat sätt. Men deras självhärskardömen skapade ekonomisk och teknisk utveckling, bättre offentlig maktutövning och förbättrad livskvalitet. Det viktigaste av allt var att deras styre, även om det inte var perfekt, förberedde deras länder för senare demokratiska reformer. Alla dessa män, även muslimen Mahathir, påverkades, om än indirekt och vagt, av en värdegrund som kallas konfucianismen: respekt för hierarki, för äldre människor och, i största allmänhet, för ett etiskt leverne i denna världen.¹⁰²

Det betyder, om man ska tro Kaplan, att dessa asiatiska självhärskare faktiskt gjorde i stort sett samma sak som icke-demokratiska regimer i dagens demokratiska västländer gjorde för några hundra år sedan, nämligen bidrog till att bygga de institutioner som blev demokratins grund.

102 http://www.stratfor.com/weekly/what-dictator?utm_source=freelist-f&utm_medium=email&utm_campaign=20131017&utm_term=Kweekly&utm_content=readmore&elq=a84edaf15f1d4d14aa75c4c6bcecaad

Därmed är naturligtvis inte sagt att alla diktaturer är av godo. Det finns också avskyvärda förtryckarregimer för vilka ingen ursäkt existerar.

Två känsliga frågor och ett möjligt svar

Hur kommer det sig att västvärlden så unisont anammade Bush-Sharansky-doktrinen? När den arabiska våren år 2011 kom till Tahrirtorget i Kairo fanns knappt några gränser för västvärldens entusiasm. Nästan ingen tycks ens ha föreställt sig risken för att de demokratiska valen skulle kasta landet in i ett kaos och en våldsspiral som orsakade åtminstone lika mycket lidande som den förre diktatorns förtryck (vilket därigenom inte på något sätt är ursäktat).

Och hur kommer det sig att man knappt ens törs ställa frågan om det finns bra enväldshärskare?

Kanske kan man få ledning av Karl Marx kända diktum att samhällets ideologi är den härskande klassens ideologi, vilket betyder att det synsätt på tingen som passar den härskande klassen tenderar att bli den gängse uppfattningen i samhället. I Sverige och likartade länder råder inte kungavälde eller adelsvälde eller kapitalistvälde utan politikervälde. Varje slags välde måste kunna förevisa övertygande skäl till att det förtjänar sin makt för att vinna legitimitet i folkets ögon. Kungar brukade hänvisa till Gud och hävda att de var tillsatta av honom (eller åtminstone att de innehade ämbetet "av Guds nåde", vilket betyder hans höga godkännande, kanske till och med hans entusiastiska bifall).

Politikerväldet härleder sin legitimitet från de demokratiska valen och menar att folkets (snarare än Guds) mandat utgör det enda korrekta sättet att tillsätta en överhet. En

överhet som tillkommit på annat sätt är därför till sin natur illegitim. Envåldshärskare är oäktingar. Det spelar ingen roll vad de åstadkommer; de måste motarbetas eftersom de har oacceptabla brister i sin härkomst.

Efterord

Beroende på hur man definierar begreppet bok så har jag nog skrivit över 40 böcker. Några är bra, andra mindre bra. Men ingen bok har varit så svår att skriva som den här. I andra fall har jag ganska snabbt kommit på vilken grundidé eller tes jag velat utveckla, men i det här fallet tog det över ett år innan jag hittade någon sorts spår. Periodvis har jag inte ens varit säker på om jag verkligen varit havande med ett livskraftigt tankeprojekt eller om jag bara varit skendräktig.

Nu, när jag tror att jag är färdig, visar det sig att tesen är ganska enkel, nämligen att vår tids politikervälde verkar hålla på att såga av den gren det sitter på. Eller rättare sagt: vårt samhälle håller på att skapa en ny typ av problem som de gängse problemlösningarna – en politisk reform eller annan sorts politisk åtgärd – inte rår på. Exemplet är legio. Skolans debacle är kanske det tydligaste, men likartad röta tycks vara på väg att utvecklas på snart sagt alla områden, rättsväsendet, universitetsväsendet, försvaret, sjukvården, integrationspolitiken, polisen, tågväsendet etc. (När jag stolt presenterar resultatet av mina tankemödor för bekanta visar det sig ofta att de insett detta redan för flera år sedan. Känns lite snöpet. En tröstade mig med att de flesta inte hade skrivit ned sina funderingar, så något hade jag väl åstadkommit.)

Skälet till att politiken står hjälplös är att kulturella förändringar ligger bakom svårigheterna. Ett folk som anser att

självförverkligande är livets mening kommer kanske varken att lägga ned tillräckligt med energi på barnuppfostran eller på att vara särskilt solidariska med varandra. En skolelev som förstått att all utbildning ska vara glädjefylld kommer möjligen inte att utsätta sig för obehaget att memorera multiplikationstabellen – särskilt om hon av postmodernistiska pedagoger fått lära sig att det inte finns några sanningar, utan bara partsinlagor och tyckanden.

Politiken kan göra mycket, men knappast, i varje fall inte på kort och medellång sikt, påverka människors attityder, tänkesätt och värderingar. Det finns ingen spak i regeringskansliet varmed sådant kan regleras. Och det finns, vad jag kan se, ingen annan kraft, utanför politiken, som på något målmedvetet sätt tagit tjuren vid hornen och börjat rannsaka samtidskulturen och försökt förklara varför den troligen skapar problem. Min slutsats blir, Gud hjälpe mig, att det troligen inte blir någon lösning på problemen, utan tvärtom att de kommer att förvärras.

Under den period jag arbetat med den här skriften har jag diskuterat mina tankar med olika människor, inte minst oron för att det inte finns någon bättring i sikte. Oftast har jag mötts av två reaktioner, inte sällan i tät följd: först road förvåning – kan jag mena allvar? – sedan bestörta protester – det måste finnas en lösning!

Ingen nu levande svensk har egentligen upplevt annat än framgångar för nationen. Fram till 1900-talets sista årtionden, eller i varje fall till 1970-talets början, tycktes de goda resultaten och de internationella triumferna vara hårdkodade i Sveriges DNA. Det är först under innevarande århundrade som känslan av att något gått snett börjat gripa omkring sig mer allmänt. Men helst vill vi nog inte riktigt låtsas om

orosmolnen. Vi hoppas att vi ser fel, det kanske inte är något allvarligt som sker utan bara ett tillfälligt hack i den uppåtgående kurvan.

I min kristallkula syns fortsatta problem. Och hur jag än stirrar in i glasbollen har jag svårt att upptäcka några verkningsfulla motåtgärder. Ett sådant budskap har folk svårt att acceptera. Att något gått snett är illa nog, men att det inte skulle gå att lösa problemen, det vill man inte föreställa sig.

Utlåtanden om framtiden bör förstås tas med många nypor salt. Jag kan naturligtvis ha fel. Men nu ska jag tala om hur jag tror att Sverige (och den övriga västvärlden) kommer att utvecklas.

Den stora skillnaden mellan Sverige 1960 och Sverige 75 år senare kommer troligen att vara den homogena och relativt jämlika kulturens uppdelning i två olika block. Vi kommer att få vad som i u-landssammanhang kallas för dualekonomi.

Den ena delen av en typisk u-landsekonomi är ansluten till världsekonomin. Människor som lever där för en normal medelklasstillvaro ungefär som om de bott i Tyskland eller Finland. De dricker Coca-Cola och kör Toyota. Den andra ekonomin är fattigdomens ekonomi, marginaliseringens samhälle. Där finns självhushållningsbönderna och gatpojkar som bor på tågstationerna och hämtar maten på soptipparna. Mellan de två ekonomierna är klyftan avgrundsdjup.

Sedan några decennier tillbaka har västländerna börjat röra sig åt det hållet. Alltfler människor hamnar utanför, alltså utanför det normala samhället, som tidigare omfattade alla medborgare. I Sverige har vi myntat ett nytt begrepp för företeelsen: utanförskap. I utanförskapet utvecklas en utslagenhetens subkultur med inslag av drogmissbruk, svag familjesammanhållning, kriminalitet, arbetslöshet etc. När de

två samhällena gnider mot varandra kan det bli våldsamma urladdningar, ungefär som när en av jordens tektoniska plattor skrapar mot en annan. Kravallerna i Frankrike hösten 2005 och i Husby utanför Stockholm våren 2013 är belysande exempel.

Sannolikt är Sverige redan idag i realiteten något av en dualekonomi, inte som i Indien naturligtvis, men åt det hållet. Att det inte syns så tydligt på ytan beror till stor del på Försäkringskassans insatser. Utan bidragen skulle klyftorna framträda klarare. Vi har inga kåkstäder, men om försörjningsstödet och de övriga bidragen inte fanns skulle Rosengård och Bergsjön inom kort påminna alltmer om brasilianska favelor.

Än så länge uppträder dualiseringen inte så mycket som en ekonomisk realitet – mätt exempelvis i genomsnittsinkomst i de två ekonomierna – utan som kulturella fakta. Egentligen borde man för svenskt vidkommande tala om dualkultur: i den ena kulturen lever människor av förvärvsarbete och där dominerar beteenden och värderingar som gör människor anställningsbara, ekonomiskt kompetenta och förmögna att organisera sina liv på egen hand; i den andra utvecklas utslagenhetens och hjälplöshetens attityder. Tyvärr visar erfarenheter från hela världen att det är svårt eller rentav omöjligt att återskapa självtilliten i ett samhälle som hamnat på dekis. Självförsörjningens värderingspaket är omistligt för ett samhälle som vill framåt.

Dualiseringen uppträder i Sverige under olika beteckningar, till exempel just marginalisering, ökande klyftor, två tredjedelssamhället etc. Det är svårt att föreställa sig att den utvecklingen inte skulle fortsätta.

Genom vilka mekanismer skulle tudelningen vidareutvecklas?

I hela den föregående framställningen har jag varit ganska kategorisk och påstått till exempel att skolans problem beror på att föräldrar abdikerat från föräldraansvaret, att barnen föredrar kul dataspel framför tragglande med multiplikationstabellen och tyska verb och att lärarkåren har förlorat sin självkänsla. Det må vara sant i genomsnitt, men variationerna är stora. Bland miljontals berörda personer finns naturligtvis ett stort antal på vilka beskrivningarna inte alls stämmer. Hur stor andel av lärarna är helt opåverkade av den trista utvecklingen? Fem procent, tio procent, 30 procent? Ingen vet. Hur stor andel av barnen räds varken matematiken eller verben? Ingen vet. Hur stor andel av föräldrarna betraktar sig självklart som huvudansvariga för att barnen sköter sig? Ingen vet.

Men vi vet att det finns skillnader. Det verkar också som om engagerade föräldrar med flitiga barn har en tendens att hamna i bra skolor med goda lärare, vilket troligen beror på att de engagerade föräldrarna tar reda på vilka skolor och lärare som är bra och väljer dessa skolor. Oengagerade föräldrars barn bara hamnar i vilken skola som helst. Därmed är sannolikheten högre att de råkar ut för mindre kompetenta lärare. De flitiga och engagerade barnen hjälper och disciplinerar varandra, medan de ointresserade stör kamraterna och hämmar deras förkovran. Processen kommer troligen att fortsätta med resultatet att motpolernas särdrag anrikas och klyftorna ökar.

På likartat sätt är det med boendet. Till och med på Östermalm i Stockholm kunde det för femtio år sedan finnas hyreshus som hyste både arbetare och direktörer, både fattiga och rika (även om arbetarna kanske bodde i gårdshusen,

medan direktörernas våningar vette mot gatan). Numera tycks boendet segregeras i snabb takt framför allt mellan invandrare och ursprungsbefolkning. "Bostadssegregationen har fördubblats" på 20 år, förklarar Svenska Dagbladet. "I den tiondel av postnummerområden i Sverige som har högst andel människor med bakgrund i ett annat land har den andelen fördubblats mellan 1990 och 2010. I den tiondel av Sverige som har lägst andel människor med utländsk bakgrund har andelen däremot legat i stort sett stilla."¹⁰³

Sannolikt greppar dessa två typer av segregation tag i varandra och förstärker effekterna så att välbärgade bostadsområden får goda skolor och vice versa. Till slut hamnar vi i en situation, där det nästan helt saknas förbindelser mellan invånarna i de välbärgade och de utsatta områdena. En avgrunds djup klyfta öppnar sig i samhället som gäller såväl ekonomi, utbildningsnivå, kultur, kontaktnät, ja, allt. Slutpunkten är en fullt utvecklad dualekonomi.

Situationen i många u-länder visar att det faktiskt går att leva så. Men det var kanske inte så vi hade hoppats att Sverige skulle utvecklas.

Bilden är inte entydig. Många pekar med rätta på allt hoppfullt som inträffar i Sverige, till exempel den märkvärdiga och oväntade framväxten av en musikindustri, som gjort landet till världens tredje största musikexportör efter USA och England. Den svenska deckarbranschens framgångar är ett annat exempel, den svenska internetspelsbranschens likaså. Vi har många unga succé företag. Sådant kan skänka en del trovärdighet åt alla påståenden om att den svenska skolan kanske inte meddelar så mycket kunskap, men i stället gör barnen kreativa, vilket kanske är viktigare.

103 SvD, 28 november 2012

Många tror på en lysande framtid för Sverige. Andra, liksom jag i den här skriften, pekar på sönderfallstendenser. Kanske har båda sidorna fog för sina uppfattningar. Det kan faktiskt gå mycket bra och mycket dåligt på en gång. Det är formeln för dualekonomin.

Utgivet av Den Nya Valfärden

Min oro (2014)

Vadå privatliv? – Om det framväxande övervakningssamhället (2013)

Den övermodiga beskyddaren (2012)

Skatteprocessen – vad varje företagare bör veta (2012)

Storebror på Facebook – integritet och risker på sociala medier (2011)

Sex feministiska myter – sann jämställdhet kan bara byggas på sanningens grund(2011)

Skatteprocessen hotar rättssäkerheten (2010)

Låt dem inte komma undan – tio viktiga frågor till Sveriges politiker (2010)

Arbetslöshetens rätta ansikte (2010)

Trovärdig solidaritet – försvaret och solidaritetsförklaringen (2010)

Kommunala bolag – laglöst land (2009)

Bara företagare skapar nya, riktiga jobb (2009)

Storebror tar fram munkaveln – internetfiltrering – censur som hotar yttrande-friheten(2009)

Hälso- och sjukvårdsföretagsmodellen (2009)

Den Nya Valfärdens arbete gör nytta för pengarna (2008)

Olagligt billigt – kommunala underprisförsäljningar (2008)

Integritetens lilla röda (2008)

Regeringen har fel om arbetsrätten – företagarnas egen uppfattning (2008)

Förenkla reglerna för småföretagare (2007)

Den stora obalansen – hur lagarna missgynnar småföretagare (2007)

Varför straffa den som försöker göra rätt (2007)

Värsta krånglet (2007)

Mansförtryck och kvinnovälde (2007)

Fullt fokus på företagare – europeiska företagare ger råd till Sveriges regering (2007)

Med storbror i byxfickan – integritetsrisker med RFID-chips (2007)

Roligt värre (2007)

Med storbror i uppfinnarverkstan– ny digital övervakning från automatiska öron till internetdamsugare (2006)

Med storebror i baksätet – digital övervakning av dina bilfärder (2006)

Nya beska droppar – korta kritiska krönikor (2006)

Första hjälpen

Om dina anställda blir sjuka – en liten handbok (2006)

Var tredje får inte vara med – en studie om arbetslösheten bland invandrare (2006)

Hur hög är arbetslösheten, egentligen? (2006)

Ole, dole, arbetslös – nästan 3 av 10 ungdomar 16-24 år saknar jobb (2006)

Ge de arbetslösa en chans

– 150 000 nya jobb genom halverade arbetsgivaravgifter (2006)

Så lyckas du som företagare – de bästa tipsen från svenska entreprenörer (2005)

Bakom skurkar och skandaler (2004)

Värsta krånglet (2004)

Jobbet är att mata puman – hur och varför försäkringskassorna slarvar bort 40 miljarder om året av skattebetalarnas pengar (2004)
Tankebok för entreprenörer – 222 citat från Aristoteles till Ingvar Kamprad (2003)
Entreprenören bakom allt – 101 svenska succéer från ABBA till ölburkar (2002)
Beska droppar – korta kritiska krönikor (2002)
Skärp dig, Svensson – med deklarationen om medborgarliga skyldigheter (2002)
Personvalsparti – bot för trötta partier (1999)
Berättelsen om jobben (1996)
Baksmällan – förutsättningar för politisk tillnyktring (1995)
Molnstoden – en vision för svenska folket (1994)

Den Nya Valfärden har även givit ut Medborgarnas Offentliga Utredningar

MOU 2000:1 Sveriges två gränser – om invandrapolitiken
MOU 1999:1 För Sverige – på tiden!
MOU 1998:1 Samhällsmoral i praktiken
MOU 1997:1 Entreprenören i högsätet
MOU 1996:2 Kommunala företag – hot mot demokrati
MOU 1996:1 Den nya arbetsrätten – ett förslag
MOU 1995:3 Järntrianglar – förnyelsens fiende nummer ett
MOU 1995:2 Irrfärdens slut – för sunda statsfinanser
MOU 1995:1 När folkhemmets barn blivit vuxna
MOU 1994:1 HSF-modellen – patientmakt och kvalitet
MOU 1993:2 Charta Nova – politik för entreprenörskap
MOU 1993:1 Barnomsorg enligt kundvalsmodellen
MOU 1992:2 Hälso- och sjukvård för 2000-talet
MOU 1992:1 Eget val i äldreomsorgen – handledning
MOU 1991:6 Hur man säljer allmännyttehus – handledning
MOU 1991:5 På egna ben – reformera organisationsstödet
MOU 1991:4 Skolpeng hösten 92 – en handlingsplan
MOU 1991:3 Självständiga kommuner
MOU 1991:2 Sänkta skatter för en ny välfärd
MOU 1991:1 Företagsamhetens förutsättningar
MOU 1990:3 En marknad för bostäder åt alla
MOU 1990:2 Medborgarnas miljömanifest
MOU 1990:1 Minska statsskulden – sälj tillgångar
MOU 1989:1 Sänkt skatt för alla
MOU 1988:1 En ny grundlag – ett förslag

Under de senaste sex, sju årtiondena har hela befolkningar i de rika västländerna, däribland Sverige, blivit rika. Varenda svensk har numera högre levnadsstandard än kungar hade för några hundra år sedan om man räknar sådant som att överleva barndomen, att få behålla tänderna efter fyrtio års ålder, att slippa oroa sig för missväxt och lunginflammation och att åka på solsemester mitt i vintern.

Detta är troligen det märkvärdigaste som hänt mänskligheten. I och med denna metamorfos har människorna bytt attityder och värderingar. Vi har lämnat fattigdomens värderingar och anammat rikedomens. Nu handlar det inte om överlevnad utan om individuellt självförverkligande.

Det får följderna på alla områden, till exempel skolan. Föräldrar som ska förverkliga sig själva abdikerar från föräldraansvaret och överlämnar det till skolan. Barnen vill inte underkasta sig några auktoriteter och lärarna har förlorat sin självsäkerhet och gamla kåranda.

Denna nya mentalitet förminskar politikernas möjligheter att vidta verkningsfulla åtgärder. Vem som än är utbildningsminister har hon inte verktygen att påverka attityder och värderingar. Hon kan lagstifta och hon kan köpa saker för sin budget, men allmänt spridda mentaliteter låter sig varken påverkas med pengar eller förbud.

Politikens villkor och förutsättningar är nya. Det är viktigt att vi tänker på detta och funderar på hur vi vill ha det med Sverige i framtiden.

Anders Björnsson och Nina Rehnqvist har skrivit var sitt kapitel som gästförfattare.

ISBN 978-91-977488-6-5

9 789197 748865 >

den
nya
välfärden

dnv.se

